

ԶԱՅՆ

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

Ենձա Թորոսյանն աշխատում է Սուխու- մի թիվ 9 հայկական միջնակարգ դպրոցում: Նրան համոզիպեցի Ծաղկածորում՝ 33 ԿԳ նախարարության նախաձեռնությամբ կազմակերպված Համահայկական կրթական երկրորդ խորհրդաժողովում, որը տեղի ունեցավ օգոստոսի 17-20-ը:

պահպանելու համար: Մինչև Համահայկական կրթական երկրորդ խորհրդաժողովին մասնակցելը, ինձ թվում էր, թե վիճակը միայն Արխագիայում է այդքան վատ, բայց խորհրդաժողովում իմացա, որ ամբողջ սփյուռքն է ծանր վիճակում, ամեն տեղ աշակերտ չկա, ամեն տեղ չեն ուզում հայկական կրթություն ստանալ, սա ողբերգություն է:

ասում, որովհետև այս թվերը ամեն տարի փոխվում են: Ասեմ, որ ուսուցիչների պակաս առաջին չենք զգում, միայն մեկ-երկու տարի է, ինչ հայոց լեզվի ուսուցչի կարիք կա, բայց դրսից չեն կարող գալ, որովհետև գրանցում չկա:

Այս տարի մեր դպրոցը 5-րդ դասարանից սկսած պիտի անցնի ռուսերենի, հա-

– Իսկ Արխագիայում ապրելով, դպրոցում Արխագիայի պատմություն անցնում եք, կամ արխագերեն լեզվին ծանոթանում եք:

– Այո, հայերենը, բնականաբար, անցնում ենք առաջին դասարանից, ռուսերենը՝ երկրորդ, իսկ արխագերենը անցնում ենք երրորդ դասարանից: Մինչև վրացա-ար-

ՍՈՒԽՈՒՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ 100 ՏԱՐԵԿԱՆ Է

– Ես սովորել եմ նույն դպրոցում և նույն դպրոցում էլ աշխատում եմ արդեն 12 տարի, – ասաց նա, – այդ իսկ պատճառով ես շատ եմ սիրում իմ դպրոցը, որը շատ հարագատ է ինձ: Ես դպրոցում աշխատում եմ 17 տարեկանից: Սեպտեմբերին ընդունվեցի Արխագիայի պետական համալսարանի հայկական մասնավարժական ֆակուլտետի տարրական ուսուցման հեռակա բաժին (միայն տարրական դասարանների բաժին կա), իսկ նույնքանից արդեն սկսեցի դպրոցում աշխատել, նույնիսկ մի քանի ամիս ինձ ազատ ուսանող չեմ զգացել:

Արխագիայի հայկական դպրոցների վիճակը ծանրացրեց նաև արտագաղթը: Առաջ մեր փողոցում այնքան շատ հայ էր ապրում, որ բոլորին չէինք ճանաչում, իսկ հիմա այնքան քիչ են մնացել, որ բոլորս իրար ճանաչում ենք:

– Ձեր դպրոցում քանի՞ ուսուցիչ և աշակերտ կա:

– Մեր դպրոցը Սուխումի միակ հայկական դպրոցն է, ունի շուրջ 20 ուսուցիչ և 170 աշակերտ, այն էլ մոտավորապես են

յոց լեզուն, հայ գրականությունը և Հայաստանի պատմությունը կշարունակենք անցնել հայերեն, իսկ մյուս առարկաները կդասավանդվեն ռուսերեն, որ մեր շրջանավարտները կարողանան ռուսական բուհեր ընդունվել: Ծնողներն ասում են, որ Հայաստան գնալու հնարավորություն չունենք, շատ թանկ է, եթե սահմանը բաց լինի ու երկարողին աշխատե՞ր՝ ավելի հեշտ կլինե՞ր:

Մեր ուսուցիչները ռուսերեն լավ գիտեն, նրանք էլ կդասավանդեն: Սկզբից 5-6-րդ դասարանները պիտի ռուսերենի անցնեն, այդպես աստիճանաբար պիտի անցնենք ռուսերենի: Ասեմ, թե բոլորը ուրախ են, ո՛չ, բայց ստիպված ենք: Ամեն տարի աշակերտների թիվը նվազում է, հայ երեխաները ռուսական դպրոց են գնում, հիմա գոնե մեր դպրոց կգան: Խոսակցություններ կան, որ որոշ ծնողներ այդ դեպքում իրենց երեխաներին ռուսական դպրոցներից կտեղափոխեն մեր դպրոց, ուր բոլորը հայ են: Երբ օտար երկրում և բազմազգ միջավայրում ես ապրում, հայապահպանության համար դա շատ կարևոր է: Բացի այդ, օտարության մեջ հայ ուսուցիչն ավելի սրտացավ է իր ազգակցի հանդեպ, քան օտարազգի ուսուցիչը: Իսկ ամենակարևորը, որ մեր դպրոցում նրանք կանցնեն նաև հայոց լեզու ու գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն:

խազական պատերազմը ո՛չ արխագերեն էինք անցնում, ո՛չ Արխագիայի պատմություն, անցնում էինք վրացերեն: Ի դեպ, արխագական դպրոցներում բոլոր առարկաները արխագերեն են անցնում մինչև չորրորդ դասարան, այնուհետև արխագերենից բացի մյուս առարկաները՝ քիմիան, ֆիզիկան, մաթեմատիկան և այլն, անցնում են ռուսերեն:

– Հայաստանից օգնություն ստանում եք:

– Այո, Հայաստանը մեզ անվճար դասագրքեր է տրամադրում, միայն ճանապարհածախսն ենք մենք հոգում: Եթե ասեմ, որ բոլոր աշակերտներն ապահովված են դասագրքերով, ո՛չ, բայց յուրա ենք գնում: Հիմա, որ ռուսերենի անցնենք, փաստորեն, պիտի ռուսերեն դասագրքեր գնենք:

Վերջում ցանկանում եմ նշել, որ այս տարի լրանում է մեր դպրոցի հիմնադրման 100 ամյակը: Այդ առիթով դպրոցում պետք է բացվի նրա պատմությանը նվիրված թանգարան, աշնան վերջին պիտի հանդիսություններ տեղի ունենան:

– Հոբելյանի առթիվ սրտանց շնորհավորում եմ Հովհաննես Թումանյանի անունը պատվով կրող Ձեր նշանավոր կրթօջախին, որը բազում արժանավոր զավակներ է պարգևել հայ ժողովրդին:

Զրուցեց Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

ԱԶԱՐԻԱՅՈՒՄ ԿԱ ԸՆԴԱՄԵՆԸ... 40 ԱՇԱԿԵՐՏ

Ազարիայի մայրաքաղաք Բաթումի հայկական եկեղեցին կառուցվել է 1885-ին, 1886-ին հիմնադրվել է հայկական թատրոնը, 1898-ին Քրիստափոր Կարա-Մուրզան կազմել է 80 հոգանոց, իսկ 1910թ. Կոմիտասը՝ 60 հոգանոց երգչախումբ: 1920-ական թվականներին Բաթումում լույս են տեսել հայերեն թերթեր: 1970թ. Բաթումում կար 2 հայկական միջնակարգ դպրոց՝ 385 աշակերտով և 1 ութամյա հայկական դպրոց Չաքվայում՝ 100 աշակերտով: 1979թ. տվյալներով Ազարիայում բնակվում էր 16 հազար հայ, իսկ այսօր՝ շուրջ 8 հազար հայ:

– Ինչպե՞ս է վիճակն այսօր, քանի՞ հայկական դպրոց է գործում Ազարիայում, – այս հարցով դիմեցի Համահայկական կրթական երկրորդ խորհրդաժողովի մասնակից, բաթումցի ուսուցչուհի Սաթենիկ Դանիելյանին, նաև խնդրեցի պատմել իր մասին:

– Ազարիայի հայ բնակչությունը հիմնականում կազմված է Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներից այստեղ եկած հայերի սերունդներից: Հայերը գալիս էին Բաթում, նավ էին նստում, որ գնան Սև ծովի մյուս ափերը, Դրիմ, կամ արտասահման, մի մասն էլ գալիս ու մնում էր Բաթումում: Օրինակ՝ իմ

րը, որ նրա աշակերտուհին է եղել, երկար տարիներ ուսուցիչ են աշխատել, այնպես

որ ես ուսուցիչների երրորդ սերունդն եմ:

1995-ին ավարտել եմ Թբիլիսիի Սուխան Սաբա Օրբելիանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի հայ-վրացական բանասիրության բաժինը և վերադառնալով Բաթում հայոց լեզու և գրականություն են դասավանդում, նաև կենսաբանություն, ազատ ժամանակ հայերենից ռուսերեն և ռուսերենից հայերեն թարգմանություններ են անում: 1998թ. մինչև 2002 թե 2003թ. եղել եմ Բաթումի քաղաքային խորհրդի պատգամավոր: Միակ հայ պատգամավորն էի:

Այսօր մեր դպրոցը վրացական դպրոցի հայկական մասնաճյուղն է, նույն դպրոցում ենք, մենք երկրորդ հերթ ենք, իրենք առաջին հերթ են: Ունենք 40 աշակերտ, լինում են տարիներ, որ չենք կարողանում առաջին դասարան հավաքել: Ամեն տարի ամբողջ ամառ աշխատում ենք, որ աշակերտ հավաքենք առաջին դասարանի համար: Աշակերտները հայկական դպրոց չեն գալիս, այլ գնում են ռուսական դպրոց: Շատ ծնողներ էլ ասում են, որ մենք հայերեն չգիտենք և մեր երեխաներին չենք կարող հայկական դպրոց տալ: Ազարիայում ուրիշ հայկական դպրոց չկա, թեև հայեր կան Քոբուլեթում, Չաքվայում և այլն, բայց նրանք արդեն հիմնականում վրացախոս են դարձել:

– Հայկական մասնաճյուղում քանի՞ ուսուցիչ է աշխատում: Աշակերտները

ապահովված են դասագրքերով, թե՞ ոչ:

– Հայկական մասնաճյուղն ունի 12 ուսուցիչ, և ինչպես ասացի, 40 աշակերտ: Դասագրքերն անվճար ստանում ենք Հայաստանից: Այդ հարցում մեզ աջակցում են մեր համայնքի ղեկավարությունը և Թբիլիսիում գտնվող Հայաստանի դեսպանատունը: Բաթումում հյուպատոսություն չունենք, բայց հաշվի առնելով, որ ամռան ամիսներին տասնյակ հազարավոր հայեր են գալիս Բաթումում հանգստանալու, Հայաստանի արտգործնախարարն ասաց, որ 2007թ. հյուպատոսություն կբացվի:

Հայկական դպրոցն ավարտելուց հետո մեր շրջանավարտները կարող են ուսումը շարունակել Հայաստանում. մենք ամեն տարի ստանում ենք Հայաստանի մանկավարժական բուհերում արտամրցութային կարգով ընդունվելու տեղեր:

Զրուցեց Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

Լուսինե Սարգսյանի Սահակյանը ծնվել է 1969թ. Երևանում: 1991 թ. ավարտել է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքագիտության բաժինը: 1996-ից աշխատում է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքագիտության ամբիոնում: Որպես ավագ դասախոս դասավանդում է ժամանակակից թուրքերեն, թուրքական նոր և նորագույն շրջանի գրականություն, թուրքական աղբյուրագիտություն ու պատմագրության հիմնահարցերին նվիրված հատուկ դասընթաց: 2002թ.-ից բանասիրական գիտությունների թեկնածու է, ունի մի շարք գիտական հրատարակումներ՝ նվիրված Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությանը, հայկական տեղանունների ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև թուրք պատմագիտության կեղծարարության զինանոցի մեթոդաբանության բացահայտմանը: Շուտով լույս կտեսնի նրա «Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը 16-րդ դարի օսմանյան աշխարհագիրներում» մենագրությունը: Ամուսնացած է, ունի մեկ դուստր:

Ժամանակակից թուրք պատմագիտությունը, ինչպես հայ ժողովրդի պատմության, այնպես էլ Համաշխարհային և համաշխարհային շրջանակներում, ներառյալ մահմեդականացված համաշխարհային պատմության նկատմամբ մշակել է մերժողական և ապափոխական դիրքորոշում, որով ժխտում է համաշխարհային հայկական ծագումը, Համաշխարհային հայկական իշխանության պատմական գոյությունը, Համաշխարհային տեղանունների արմատները: Միաժամանակ թուրք աղբյուրագետները, ժամանակակից թուրքերենի վերածելով Համաշխարհային և հարակից շրջանների օսմանյան աշխարհագիր մատյանները, ապա դրանք քաղվածաբար հրատարակելով ու խեղաթյուրման ավանդական իրենց զինանոցն օգտագործելով, խճճում են ոչ միայն Համաշխարհային, այլև ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության փաստերը:

Համաշխարհային գավառը համընկնում է Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի հարավային գավառին: Այսօր այն Թուրքիայի վարչական ստորաբաժանումներից մեկն է՝ Ռիզեի նահանգի Հեմշին գավառը (իլիչ), որը գտնվում է Սև ծովի հարավարևելյան ափին: Համաշխարհային տարածքը համարվում է հայ ժողովրդի կազմավորման օջախներից մեկը: Տարբեր ժամանակաշրջաններում այն եղել է Հայաստանի, Վանի թագավորության, Փոքր Հայքի թագավորությունների կազմում: Հետագայում հայտնվել է Պոնտոսի և Հռոմի ենթակայության տակ, որը, սակայն, շատ առումներով մնում էր ձևական, քանի որ գավառը շարունակում էին կառավարել բնիկ հայ իշխանները: Խաղտիքի հայ բնակչությունը դեռևս հնագույն ժամանակներից աչքի է ընկել իր խիզախությամբ ու մարտունակությամբ: Պատահական չէ, որ բյուզանդական կայսրերը հաճախ էին օգտագործում տեղական հայ զորաջոկատները ռազմական տարբեր աշխարհայիններում: Հայկական բարձրավանդակը, այդ թվում և խաղտիք գավառն իր ռազմավարական կարևոր դիրքի պատճառով դարձել էր կռվախնձոր Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի, հետագայում Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Խաղտիքի տարածքը, 5-րդ դարի պատմիչ Եղիշեի բնորոշմամբ՝ «յանլոյս երկիրն Խաղտեաց», ինչպես վկայում են հայ և օտար աղբյուրները, հայտնի էր իր բնական անառիկությամբ, անանցանելի անտառներով ու լեռներով: Հատկանշական է, որ Վարդանանց պատերազմի օրերին ապստամբական կարևոր հենակետերից մեկը համարվել է խաղտիքի գավառը:

Խաղտիք գավառի և հարակից ճորոխի ավազանի հայկական բնօրրան լինելը փաստում են ինչպես հայ և օտար բազմաթիվ պատմական սկզբնաղբյուրներն ու հետազոտությունները, այնպես էլ հայկական և թուրքական աղբյուրներում գրանցված տեղանունները: Տեղանունները լեզվական կայուն փաստեր են, յուրահատուկ կողեր, որոնց հայկական արմատները մասամբ գալիս են վաղնջական շրջանից:

Այնուհանդերձ թուրք հեղինակները (Ա. Սաքաօղլու, Մ. Քըրզոզլու) Համաշխարհային տեղանունները մեջ «գտնում են» օղուգա-չաղաթայական բաղադրիչներ, նրանց վառ երևակայության արդյունքում համաշխարհային ու Համաշխարհային իշխանության հիմնադիր Համաշխարհային Ամատունին սերում են թուրքական «Քայան Ուջուն» ցեղից: Ենթադրյալ է, որ թուրքական իմաստավորմամբ բացատրել: Այն, որ Համաշխարհային տեղանունը բնիկ հայկական է, կասկածից վեր է: Տեղանունները

մեջ առկա են Համաշխարհային և Հեմշին բաղադրիչը: Ենթադրյալ է, որ հայկական

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՅԵՐԻ ԲՈՆԻ ՄԱՐՄԵՂԱԿԱՆՑՄԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

կան բառ է, որը նշանակում է բնակավայր, գյուղ, ավան: Ժամանակակից թուրքերենում գործածական է **Հեմ** բառը, որը նշանակում է **ուրախ** և տեղանունները մեջ այդ իմաստով չի կարող բացատրվել (ի դեպ, այն թուրքերը փոխառել են հայերենից): Հետագայում լեզվական արագաբանության օրենքով սղվել է **Համամաշին** տեղանունը երկրորդ վանկը և բարբառի ազդեցությամբ հնչյունափոխվելով՝ դարձել **Համաշին**, **Հեմշին**: Նշենք, որ **Հեմ** բաղադրիչով տեղանունները տարածված էին ամբողջ Հայաստանում՝ Արտաշեն, Նորշեն, Վահանաշեն, Մարտունաշեն, Մուշեղաշեն, Ենիկ և այլն: Ինչ վերաբերում է Համամ Ամատունուն, վերջինս սերում է Ամատունիների հռչակավոր նախարարական տնից:

Իր անառիկության և անանցանելիության շնորհիվ Համաշին տարածքը դարձել էր ապաստան արաբական հալածանքներից խուսափող հայ նախարարների ու բնակչության համար, հատկապես 774-775 թվականների ապստամբությունից հետո: Ինչպես վկայում են հայ պատմիչներ Հովհան Մամիկոնյանն ու Ղևոնդը, մոտավորապես 790 թ., նախարարներ Շապուհ և Համամ Ամատունիների գլխավորությամբ, (ըստ երևույթին Արարատյան նահանգի Արագածոտն ու Կոտայք գավառներից) 12 հազար հայեր, այլևս չհիմնադրված արաբների վարած տնտեսական և իրավական ծանր քաղաքականությանը, հաղթելով իրենց հետապնդող արաբական ուժերին հասնում ու բնակություն են հաստատում

հետ», «համաշինները լազերի մեծ թյուրք ժողովուրդ են»: Թուրք աղբյուրագետները, արհեստականորեն նվազեցնելով քրիստոնյաների թիվը (հատկապես հայերի, որոնք մեծամասնություն էին), պնդում են նաև, թե իբր 14-15-րդ դարերում Համաշինի և հարակից շրջանների բնակիչները արդեն մահմեդական էին:

Հայ և օտար, այդ թվում՝ թուրքական աղբյուրները՝ օսմանյան աշխարհագիրների դավթարները, ցույց են տալիս, որ համաշինահայերը մինչև 18-րդ դարի սկզբները կարողացել են պահպանել իրենց հավատքն ու ազգային դիմագիծը: Այսպես, թուրք աղբյուրագետների հրատարակած Տրապիզոնի լիվային (գավառին) պատկանող օսմանյան աշխարհագիր մատյաններից տեղեկանում ենք, որ XVI դարում Համաշին գրանցվել է որպես կազա՝ Տրապիզոնի լիվայի (գավառի) կազմում, որն օսմանյան տիրապետության տակ անցնելով բաժանվել է երեք նահիի՝ **Համաշին**, **Քարահեմաշին**, **Էքսանոց**: Համաշինը որպես տուրք

ընդամենը 310-ն էին մահմեդական, իսկ 3617-ը քրիստոնյա: Մեր խորին համոզմամբ, թուրք պատմաբանը բնակչության և գյուղերի թիվը միտումնավոր պակասեցրել է փորձելով քրիստոնյաներին ներկայացնել որպես փոքրամասնություն («հայեր» էթնոնիմը նա առհասարակ չի գործածում):

1555 թ. Ամասիայում թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո օսմանյան իշխանություններն սկսեցին Համաշինում և հարակից տարածքներում իրականացնել բռնի մահմեդականացման քաղաքականություն՝ բնակչության ըմբոստ ոգին կոտրելու, նոր գրավված այդ տարածքները վերջնականապես հպատակեցնելու և յուրացնելու հեռագնա նպատակով:

Բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունը կարելի է բաժանել երեք փուլի:

Առաջին՝ 15-17-րդ դարեր. 1) այս քաղաքականությունը գործի է դրվել հիմնականում ռազմական և ժողովրդագրական

վճարել է «րուզանի շիրա» (խաղողից պատրաստված հատուկ ըմպելիք), մեղր, մեղրամոմ: Դավթարում արժանագրված են նաև Բալա և Ջիր անուններով բերդերը:

Լուսանկարը՝ Մարզոփի Հախնազարյանի (RAA)

Ջիր բերդը Ղ. Ինճիճյանի հիշատակած Ջիլքալեն է, որի ավերակները դեռևս պահպանվում են: Այն այժմ անվանում են Ջիլքալե: Բերդի մոտակայքում են գտնվում Վերջինիկ (հավանաբար այս տեղանունը ծագում է Վարշանակից), Էլեվիտ (Եղնովիտ), Խաչիվանք, Բաշ Հեմշին գյուղերը: Ըստ թուրք աղբյուրագետ Մ. Գյոքբիլգինի,

նկատառումներով: Օսմանյան կայսրությունը ձգտում էր ունենալ լոյալ ազգաբնակչություն հատկապես իր սահմանային շրջաններում ինչպես արևելքում, օրինակ՝

ճորոխի ավազանում ու հարակից շրջաններում, այնպես էլ արևմուտքում, օրինակ՝ Բալկանյան թերակղզում: 2) Կրոնափոխությունը հետապնդում էր նաև կայսրության ժողովրդագրական պատկերը վերածելու նպատակով: 3) Բռնի մահմեդականացման երևույթը պետք է դիտարկել նաև ընդհանուր համատեքստում. ընթացում էին թուրք-պարսկական պատերազմները և կողմերը ձգտում էին տիրանալ ռազմավարական տեսակետից հույժ կարևոր Հայկական բարձրավանդակին: Այդ ժամանակաշրջանում կայսրության համար լուրջ գլխացավանք էին դարձել նաև մահմեդական գյուղացիության «ջելալիների» անվամբ հայտնի ապստամբությունները՝ շիա դավանանքի ներքո, որոնք նաև իրափոխվում էին Իրանի կողմից: Ապստամբական գործողությունները ընթանում էին հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, այդ թվում և Համաշինի հարակից շրջաններում: Համաշինի պես սահմանային տարածքում, որով անցնում էին կարևոր առևտրական ճանապարհները, Օսմանյան կայսրությունը այնտեղ իրականացնելով մահմեդականացման քաղաքականություն, ձեռք կբերեր տուննի մահմեդական բնակչություն ի հակակշիռ Իրանի: 4) Իսկ այդ շրջանում Իրանը վարում էր Արևելյան Հայաստանը անայացնելու քաղաքականություն. բռնագաղթեցնելով հայ բնակչությանը նա փորձում էր խոչընդոտել օսմանյան գործերի առաջխաղացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ օսմանյան իշխանությունները, հենվելով մոլեռանդ մահմեդական ամբոխի և ենիչերական ջոկատների վրա, բռնի դավանափոխ էին անում **հայերով խիստ բնակեցված սահմանային** շրջանները:

Հեղինակը՝ Արդվինի ճանապարհին...

Բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող Տամբուր քաղաքում: Հետագայում քաղաքը հիմնովին ավիրում է վրացական զորքը: Նրա տեղում Համամ իշխանը կառուցում է մի նոր քաղաք՝ այն անվանակոչելով Համամաշին:

Թուրք պատմաբան Մ. Քըրզոզլուն, դիմելով կեղծարարական բոլոր վարժանքներին, ձգտում է ապացուցել, որ «ներկայիս Ամատունիայի ժողովուրդը ամբողջությամբ կապված է թյուրքական ցեղերի

16-րդ դարում Համաշինի կազայում իբր եղել է 34 գյուղ՝ 671 տուն, որից 214-ը՝ մահմեդական և 457-ը՝ քրիստոնյա: Այս թվերը կասկած են հարուցում, քանի որ ըստ հայկական աղբյուրների 18-րդ դարում այս գավառի բնակչության մեծամասնությունը քրիստոնյա հայեր էին, ընդհանուր առմամբ՝ 10000 տուն: Միաժամանակ, նույն Մ. Գյոքբիլգինի համաձայն, Համաշինի հարակից շրջաններում, օրինակ, Ռիզեի կազայում եղել է 21 գյուղ՝ 3927 տուն, որոնցից

Երկրորդ շրջան 18-րդ դար-19-րդ դարի կեսեր. Թուրքիան ձեռք էր բերել մի նոր ախտյան՝ Ռուսաստանը, որը հավակնություններ ուներ նաև Օսմանյան կայսրության արևելյան քրիստոնյաներով բնակեցված տարածքների նկատմամբ: Ուստի օսմանյան իշխանությունները դիտում էին այդ տարածքներում բնակվող քրիստոնյաներին որպես Ռուսաստանի դաշնակից պոտենցիալ ուժ, և նրանց մահմեդականացումը բխում էր նաև աշխարհաքաղաքական իրավիճակի օսմանյան ընկալումներից:

Երրորդ շրջան 19-րդ դարի վերջ և մինչև 20-րդ դարի կեսերը. բռնի մահմեդականացումն ամբողջովին խարսխվում էր թուրքիզմի գաղափարախոսության վրա, քանի որ այդ շրջանում այն ենթադրում էր բնակչության թուրքացում:

Կայսրությունը ստեղծել էր հատուկ օրենքներ և սոցիալ-տնտեսական այնպիսի պայմաններ, որոնք նպաստում էին նաև «կամավոր» մահմեդականացմանը ոչ միայն Յամզենում, այլև Արևմտյան Չայաստանի այլ վայրերում: Կրոնափոխ էին լինում հիմնականում խուսափելու համար ծանր հարկերից՝ հատկապես ջիզիեից, կրոնական և այլ զանազան հալածանքներից:

Յամզենում կամ հարակից շրջաններում բռնի մահմեդականացումների փորձեր և մահմեդականացումներ կատարվել են 1578, 1629, 1650-1660, 1690, 1723 թվականներին: Ենթերկան գորաջուկատները, մոլլաների ուղեկցությամբ, գյուղերում բռնությամբ հավաքում էին բնակչությունը և ամենայն դաժանությամբ ստիպում տեղում մահմեդականություն ընդունել. դիմադրողները ոչնչացվում էին: 17-րդ դարի հայ հեղինակ Գրիգոր Կամախեցու բնորոշմամբ՝ թուրքի համար ալլահին մատուցած ամենակարևոր ծառայությունը համարվում էր իր կյանքի ընթացքում մի քանի քրիստոնյա մահմեդականացնելը: Այսպիսի պայմաններում բնակչության մի մասն ստիպված ընդունել է մահմեդականություն, երբեմն՝ առերես: Իսկ մի մասն էլ դիմել է փախուստի՝ թաքնվելով Տրապիզոնի և Սամսոնի (Տանիկի) անանցանելի անտառներում ու քարանձավներում: Որոշ հատվածն էլ հաստատվել է Բաբերդում ու Սպերում՝ սփռվելով ճորտիսի ավազանում և Սև ծովի առափնյա շրջաններում: Ծագումով համաշխարհային ազգագրագետ Սարգիս Չայկունու համաձայն, ամենից դաժանը Քարադերեում հաստատված համաշխարհային 18-րդ դարում կատարված բռնի մահմեդականացումն էր, որի արդյունքում դատարկվել է 100 գյուղ, մահմեդականացվել 10 հազար տուն: Բնակչության մի մասը կոտորվել է, մյուսը՝ ապաստան գտել Օրդուում, Ադաբազարում, Խոպայում («Փոքր Յամզեն»/«Խոպայ Յամզեն»), Թուրքում, Սպերում, Բաբերդում, Կերասունում, Սամսոնում, Չարշամբայում, Խուրշինլուում, Խոտորջրում, ճորտիսի ավազանում: 1877-97թթ. ընթացքում հիշյալ տարածքներում հաստատված համաշխարհայինը և տեղի հայ բնակչությունը կրկին ենթարկվել են մահմեդականացման, դիմադրողները կոտորվել են: Հենց այս ընթացքում էր, որ հիշյալ շրջաններից դեպի Աբխազիա, Բաթում, Կերչ, Սիմֆերոպոլ, Փոթի տեղափոխվեցին մեծ թվով համաշխարհային: 1915 թ. իթթիհադականները սկսեցին մասսայական տեղահանումներն ու կոտորածները, նաև բռնի մահմեդականացումները Տրապիզոնում, Օրդուում, Սամսոնում, Նիկոմեդիայում և հարակից շրջաններում: Ընդհանրապես առանձին ջոկատների, համաշխարհային մի մասը կարողացավ անցնել Ռուսաստան, Գյուլիստանի Կովկաս, Խորհրդային Չայաստան պահպանելով իր ազգային ինքնությունն ու քրիստոնյա հավատը:

Մահմեդականացման հետևանքները

Մահմեդականացված համաշխարհայինը նույնպես չխուսափեցին բռնություններից: 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբում նրանք էլ հալածում էին հայերեն (Յամզենի բարբառով) խոսելու համար: Արդյունքում՝ հայերենի հաշվին մեծ չափով տարածում գտավ թուրքախոսությունը:

Թեև Թուրքիայում մնացած համաշխարհայինը սկզբնական շրջանում առերես էր ընդունել մահմեդականություն, ցա-

վոր ժամանակը, ինչպես նաև միջավայրը կատարել են իրենց դերը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ նրանց հայկական ինքնությունը արտահայտվում է **գեներիկական ծագման մասին հիշողությամբ ու մշակութային որոշ շերտերի պահպանմամբ**: Բայց ազգային ինքնագիտակցությունը, հայ ազգին պատկանելու և Չայաստան հայրենիքի ընկալումները մեծամասնության մոտ լիովին ջնջվել են: Տրապիզոնի լեռնային շրջաններում (Քարադերեում), Օրդուում բնակվող մահմեդական համաշխարհայինը հայկականության հետք անգամ չի մնացել:

Լուսանկարը՝ Մարգրիթ Չախնազարյանի (RAA)

Բուն Յամզենում բաշ-համաշխարհային արդեն թրքախոս են, շարունակում են գործածել առանձին հայերեն բառեր (Յամզենի բարբառով): Միաժամանակ, գավառի բնակիչները դեռևս պահպանում են հայկական որոշ ծեսեր և ավանդույթներ, կենցաղային սովորություններ, երգեր ու պարեր: Պահպանվել են նաև մի շարք տեղանուններ և անձնանուններ: Չայկական ծագման մասին հիշողությունը որոշ չափով թարմ է Մեծ Եղեռնի ընթացքում մահմեդականացված հայության սերունդների մոտ (նրանց նաև անվանում են «ծպտյալ հայեր»):

Եթնիկ-տեղային որոշակի ակտիվություն նկատվում է Արդվիհի մահանգի Խուպա և Բորչկա գավառներում բնակվող մահմեդականացված համաշխարհային միջավայրում: Նրանք շարունակում են խոսել Յամզենի բարբառով: Յամզենի բարբառն այն բացառիկ բարբառներից է, որն իր մեջ պահպանել է վաղնջահայկական շրջանի, գրաբարյան և միջին հայրենի շերտեր: Եվ պատահական չէ, որ Յամզենի բարբառը լեզվաբաններն անվանում են հին հայկական լեզու: Դարերի ընթացքում, սակայն, բարբառում ներմուծվել են թուրքերեն բառեր և արտահայտություններ և թուրքերենից բխող հնչյունական ազդեցություններ: Բարբառն ունի նաև խոսվածքային տարբերակներ: Այսօր այս բարբառը կենդանի է, այն որպես մայրենի լեզու է ծառայում նաև Սև ծովի հյուսիսային ափերին ու Չայաստանում հաստատված համաշխարհային մի մասի համար: Այս փաստը վկայում է այն մասին, որ Յամզենի բարբառն այսօր էլ շարունակում է կենսունակ լեզու լինել: Արևմտյան գիտնական Ռուդիգեր Բենինգ-հաուսի դիտարկումների համաձայն Թուրքիայի հայերը հասկանում են Խոպայի համաշխարհային բարբառը, բայց վերջիններս ընդհանրապես չեն հասկանում պուր-սահայերին: Ըստ Սերգեյ Վարդանյանի, որը «Չայն համաշխարհային» ժողովածուի երրորդ հատորում (1989թ.) հրատարակել է Խոպային հարակից Աջարիայի սահմանամերձ գյուղերից 1944թ. Միջին Ասիա արքայական մահմեդական համաշխարհայինի իր գրառած խաղիկները և հեքիաթները, կրոնափոխ համաշխարհայինի լեզուն Յամզենի բարբառի առանձին խոսվածք է, որը զգալի տարբերություններով հանդերձ մոտ է Տրապիզոնի շրջանային գյուղերի խոսվածքին և բաժանվում է երկու ճյուղի՝ արդվեցիների (Արդալա գյուղի բնակիչների) ու թուրքականների (դրեսցիների): Այսքանը լեզվի մասին:

Մինչև 1980-ական թվականները, Թուրքիայի մյուս շրջանների հետ համեմատ, Յամզենում շատ քիչ մզկիթներ են եղել: Յամզենիցիների մեջ կարելի է հանդիպել այնպիսիներին, որոնք իրենց չեն համա-

րում մոլեռանդ մահմեդականներ, նույնիսկ շատ են սիրում օգտագործել ոգելից խմիչք, ինչն իսկամն արգելում է: Այս առումով ուշագրավ է, որ հարևանությամբ ապրող լազերը համաշխարհային անվանում են խաղանոլ, հարբեցող և անհավատ:

Յամզենիցիներն ունեն նաև իրենց յուրահատուկ ճաշատեսակները. նրանց ամենասիրած բանջարեղենը կարմրագլուխ կաղամբն է: «Գեղվալի» կամ «զարգենիչ» կոչվող (ճգմիչ) գործիքով կաղամբը հասցնում են խյուսի վիճակի, որից հետո ուտում են եգիպտացորենի հացով: Նրանց սեղաններում

Լուսանկարը՝ Մարգրիթ Չախնազարյանի (RAA)

րից անպակաս է «Չարիալայի ապուրը», որը պատրաստում են կարմրագլուխ կաղամբից, լոբուց, փորոտիքի յուղից և ոսկրոտ մսից: Շատ տարածված է «թերթեր» կոչված ճաշատեսակը, որը պատրաստվում է կաղամբի կտորների վրա սխտոր և յուղ ավելացնելով:

Չակասական են տեղեկությունները Թուրքիայի Չանրապետությունում բնակվող հայկական ծագում ունեցող մահմեդական զանգվածի, ներառյալ համաշխարհայինի թվաքանակի վերաբերյալ: Տարբեր աղբյուրների համաձայն, նրանց թիվը տատանվում է 1,5 մինչև 4-5 միլիոնի միջև:

Լուսանկարը՝ Մարգրիթ Չախնազարյանի (RAA)

Նրանց թվաքանակի որոշումը խիստ բարդ խնդիր է, քանի որ Թուրքիայի Չանրապետության սահմանադրության համաձայն (1924 թվականի առաջին սահմանադրության 88-րդ հոդվածը, որը դարձել է 1982 թվականին ընդունված սահմանադրության 66-րդ հոդվածը) ամեն ոք, ով Թուրքիայի քաղաքացի է, համարվում է թուրք: Ավելին 2005 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի կառավարությունը քննարկեց և հաստատեց Անվտանգության խորհրդի ներկայացրած «Ազգային անվտանգության քաղաքականության մասին փաստաթուղթը», որը դարձյալ ընդգծում է, որ Թուրքական Չանրապետությունում հիմնարար սկզբունքներ են հանդիսանում մեկ պետություն, մեկ ազգ, մեկ դրոշ և մեկ լեզու դրույթները: Փաստաթղթում պահպանվում է Թուրքիայի յուրաքանչյուր քաղաքացուն «ազգությամբ թուրք» համարելու սկզբունքը:

Բնական է, որ հետևողականորեն իրականացվող այսպիսի ծուլողական քաղա-

քականության արդյունքում, վախի և զանազան հալածանքների մթնոլորտում, Թուրքիայում ապրող ազգային փոքրամասնությունների ինքնությունները աստիճանաբար փոշիանում են, այդ թվում՝ մահմեդականացված հայության սերունդներին (բացառություն են քրդերը, որոնք իրենց ստվարաթիվության հաշվին պահպանում են ինքնության սուր զգացողություն): Այսօր անգամ Ստամբուլի հայությունը հայապահպանության լուրջ խնդիրներ ունի, ուր մնաց թե մահմեդական «հայը» գերծ մնա մնա վտանգից:

Թուրքիայում մնացած համաշխարհայինի ինքնությունը խճճելու, պատմական ճշմարտությունն աղճատելու նպատակով մեծ աշխատանքներ են տանում նաև թուրքական «պատմագիտական» դպրոցը, թուրքական հատուկ ծառայությունները, նրանց կողմից վերահսկվող տարբեր ինտերնետային կայքերը, որոնց նպատակն է ամեն կերպ կանխել Թուրքիայում ապրող ազգային փոքրամասնությունների ազգային գիտակցության վերելքը:

Այդուհանդերձ, 2005 թ. Թուրքիայի համաշխարհային (Հիքմեթ Աբչիչեք, Մուսթաֆա Բիբեր և այլն) նախաձեռնությամբ թողարկվել է «Vova» (որը նշանակում է «Ռ՝վ է»), «**Յամզենու խաղ» (Hemshin ezgileri)** բացառիկ արժեք ներկայացնող 14 երգերից բաղկացած ծայնասկավառակը, որի միջոցով ևս հնարավորություն ենք ստանում որոշակի պատկերացում կազմել նրանց պահպանած հայկական մշակութային շերտերի, հատկապես Յամզենի բարբառի այսօրվա վիճակի մասին: Երգերի մեծ մասը Յամզենի բարբառով է: Կան նաև թուրքերեն և խառը բարբառով ու թուրքերենով երգեր: Երգերը հիմնականում կատարել են **Խոպայի և Յամզենի, Արտանուչի, Արտաշեն, Մաքրիալ, Չարդինա//Շարդինա, Արդալա, Խիզո, Չուրբիջի/Սուրբիջի, Չավուշնի, Չոհալա, Չալունա, Խալբասի, Քուրիջի գյուղերի համաշխարհայինները**:

Երգերի մի մասը, ինչպես գրված է ծայնասկավառակին կից ալբոմում, երիտասարդ սերունդն արդեն մոռացության է մատնել: Մուսթաֆա Բիբերը, որը նաև այս ծայնասկավառակի գործիքավորողն է, պնդում է, որ երկու տարի վաճառական

ման կյանք վարելով, գյուղից գյուղ է անցել, գրանցելու համար այս երգերը: Դրանք իրենց տաղաչափությամբ ու բովանդակությամբ հիշեցնում են հայկական բնարական երգերը, բառատոկ խաղիկները և իրենց ուրույն տեղը կարող են գտնել համաշխարհայինի գրանցված բազմաթիվ մանիների կողքին: Ներկայացված են հարսանական, սիրո, աշխատանքի, պանդխտության երգեր: Հետաքրքրական է, որ դրանցում պահպանված են նաև այնպիսի լեզվական փաստեր, որոնք հիշեցնում են համաշխարհայինի նախկին քրիստոնեական դավանանքը:

(Շարունակությունը՝ 7-րդ էջում)

Крымской (Восточной) войны 1853-1856 гг., то есть до прибытия сюда русских военных поселенцев.

В 1854 г. адмирал Серебряков (Арцагорцян), командовавший русским гарнизоном Новороссийска и Анапы, отдал приказ о ликвидации береговых укреплений и эвакуации воинских частей в сторону Екатеринодара⁸. Армянское население этих мест было также вынуждено удалиться, чтобы избежать турецких погромов. Именно эти события и явились толчком для переселения армян в район Джубги. Согласно преданиям, еще в 1840 г. в Анапе, будучи совсем молодым, поселился со своей теткой некто Гарабед Кешаб-оглу (или Кешабян), прибывший туда из района поселка Чаршамба (Турция) и занимавшийся ткачеством, торговлей мануфактурой и т.д. После того, как русские войска оставили Анапу, а часть армян ушла с войсками в Екатеринодар, Кешаб-оглу с несколькими семьями отправился в район Джубги, где поселился среди черкесов-шапсугов, с которыми до этого имел деловые отношения. И когда во время последнего этапа Кавказской войны (1863-1864 гг.) местное черкесское население было вынуждено мигрировать в Турцию, Гарабед Кешаб скупил у них значительное имущество: зерно, скот, орудия труда и т.д., составившие основу его хозяйства. Усадьба Гарабеда находилась в нижнем течении р. Шапсухо, в районе нынешнего с. Лермонтове (район турбазы «Лазурная») и впоследствии среди армян получила название «Кешаба кег», то есть «село Кешаба» или «Кешабовка». Она стала первым поселением армянских армян в Джубгском округе⁹.

МИХАИЛ КУЗУБ

Кандидат философских наук, г. Туапсе

РАССЕЛЕНИЕ АРМЯН В ДЖУБГСКОМ ОКРУГЕ

Армянская община в Джубгском округе¹ на Черноморском побережье нынешнего Краснодарского края сформировалась главным образом в 1850-80 гг. и, по данным историографии (Л.Адобашьян, С.Леонтьев, Б.Торлакян² и др.), является одной из первых по времени образования амшеноармянских поселений в пределах России. Приток армян амшенской этнографической группы, названной так по селению Амашшен-Амшен в Понтийских горах (к востоку от современного турецкого города Трабзон в пределах вилайета Ризе, сейчас носит название Чамлыхемшин³), хотя и продолжался в этот регион вплоть до 1920-х гг., но был уже немногочисленным и какого-либо существенного влияния на структуру расселения не оказал.

Подавляющее большинство переселенцев в округе были выходцами из сельских районов Чаршамба, Уние, Агакерий бывшего Трабзонского вилайета, по этнической принадлежности относились к группе «дженекцы» («джени» - одна из ветвей амшенских армян), населявшей Джаникские горы в окрестностях городов Самсун - Уние - Орду⁴. Более мелкое подразделение по месту проживания или административным центрам вилайета как «чаршамбацы», «инецы», «термецы» и т.д. какого-либо определяющего значения среди амшенских мигрантов не имело и на сегодняшний день почти утрачено. Несмотря на это джаникские и орудуйские армяне (выходцы из сельских районов г. Орду) по-прежнему четко отделяют себя от выходцев из районов г. Трабзон и армян-мусульман из исторического Амшена (самоназвание последних «хемшили», они проживают, в том числе и в Апшеронском районе Краснодарского края и частично сохраняют своеобразную культуру и диалект).

В Джубгском округе, который сами джаникские армяне традиционно именуют «Шапшука» по одноименной горе и реке Шапсухо, к концу XIX в. вокруг современных сел Полковничье, Тенгинка, Подхребтовое и Пляхо сложилось четыре поселенческих района турецкоподанных армян.

В вопросе о точной датировке основания первых амшенских поселений в этих местах мнения историков расходятся. По официально принятой точке зрения отсчет ведется от 1864 г. или 1866 г., когда в районе Джубги появились военные поселения Шапсугского берегового батальона Кубанского казачьего войска: Пшадская, Береговая, Вуланская, Джубгская, Дефанская, Новомихайловская, Ольгинская и т.д., всего 13 станиц. Вот что сообщает в обозрении Черноморской губернии С. Леонтьев в 1899 г.: «В 1865 г. возник поселок Кабардинка, населившийся самовольно ушедшими из Турции греками, и, наконец, в 1866 г. самовольно явившееся из Турции армяне образовали поселок, получивший название Армянского»⁵ и расположившийся поблизости от укрепления или поста «Тенгинского»⁶ в устье р. Шапсухо. Разделяют это мнение и другие исследователи, пользовавшиеся официальными документами, датировка в которых по известным причинам ограничивалась 1864 г.

Но согласно устным преданиям местных армян, которые были записаны известным сочинским амшеневедом Барунаком Торлакяном в 1960 г., а позже подтверждены краеведами Г.А. Хастяном (Туапсе), А.Г.Антоном (Сочи) и другими, появление первых армянских переселенцев в этих краях увязывается с периодом

тат в собственном хозяйстве¹⁰. Его тесные и дружеские связи с местной русской администрацией позволили ему вести дела на официальном уровне. После размежевания черноморских земель согласно императорским указам 1862-66 гг. поместья по побережью были розданы знатым вельможам. Шапсугский район достался семье генерала армянского происхождения Д.И.Ахшарумову, который отдал его в собственность Кешаб-оглу¹². По ходатайству последнего большинство армянских поселенцев Джубгского округа получили вскоре российское гражданство и смогли приобрести земельные наделы.

Память об этом легендарном человеке - Гарабед Кешаб-оглу и его потомках вошла в предания амшенских армян по всему побережью Кавказа. Столетний Киворк

мействами, также выходцами из Джаника, с которым связывается основание главного и самого крупного армянского села в округе - Шапшука, в пределах современного села Тенгинка по правой стороне ручья «Кеги чур» («Сельская вода»), впадающего в р. Шапсухо. Первыми поселенцами в с. Шапшука стали семьи Стоцян и Чивчиан, выходцы из турецких округов Уние и Чаршамба, прибывшие сюда вместе с Кешабяном¹⁸. Чуть позже при непосредственном участии последнего здесь обосновались десятки армянских семей. Так, в 1868 г. прибыло 276 человек армян-амшенцев из Турции, которые заложили село «Армянское» (т.е. с. Шапшука). Вероятно, это было первое наиболее крупное переселение¹⁹.

В 1872 г. в поселке проживало 222 че-

ловека²⁰. В 1881 г. армянское с. Шапшука впервые отмечено на карте кубанского краеведа Фелицина (показано к северу от Тенгинского укрепления)²¹. В 1897 г. согласно первой Всеобщей переписи населения Российской Империи в деревне Армянской числилось 458 человек, а в 1913 г. - 434 человека²². Как видно, в официальных сведениях с. Шапшука называют то Армянским, то Тенгинским, то Шапсугским. Что касается первого и третьего наименования, то они понятны, а о селе Тенгинском или Тенгинке известно, что оно возникло в 1865-66 гг. напротив Шапшуки, на левой стороне ручья и было населено первоначально поселенцами из казаков, которые вскоре бежали отсюда, не сумев приспособиться к местным условиям²³. Среди армян широко бытует популярное предание о том, что первые русские поселенцы весной варили данную в кредит пшеницу и поедали скот и, не получив никакого дохода, выпрашивали у начальства разрешения покинуть селение и перебраться на благодатную Кубань. Впоследствии Тенгинка была заселена местными армянами и русскими переселенцами из Бессарабии и южных губерний европейской части империи (Новороссии). Основными занятиями амшенских армян в Шапшуке и по всему Джубгскому округу оставались традиционные табководство, полеводство (кукуруза - ладз, фасоль - лобя) и в небольших размерах разведение скота, который летом выпасали на горных пастбищах - яйлах²⁴.

К середине 1880-х гг. вокруг Шапшуки образовалась сеть поселений, составивших одну из армянских общин в Джубгском округе. В дальнейшем миграция сюда амшенских армян приостановилась. Шапшука становится не только центром близлежащей поселенческой округи, но и приобретает значение армянского центра всего Джубгского района. Здесь в 1870-х гг. открывается большой молельный дом (жом, хач), на месте которого в конце XIX в. при участии клана Кешабов строится первая каменная церковь «Суйп Гарабед». В начале XX в. на ней воздвигается купол (баджалуг). Церковь представляла собой постройку с полукруглой апсидой, остов которой сохранился до сих пор (частично отреставрирован в 1998 г.). Вплоть до 1920-х гг. Шапшукская или Тенгинская церковь оставалась местом паломничества амшенских армян со всего побережья. По преданиям, под могильным камнем (дабон кар) возле одной из стен хранятся перенесенные сюда мощи легендарного Гарабеда Кешабяна. Рядом с церковью находится кладбище (герезмонк). Чуть поодаль в конце XIX в. была построена четырехклассная приходская школа (мяктаб). Помимо этого в Шапшуке имелся родник-бассейн (чашма-азвон), остатки которого также сохранились до настоящего времени. В окрестностях находилось святилище (суйп, гуш, хал) - углубление под водопадом и почитаемые места (бир, ухт), которые служат таковыми и по сей день²⁵.

Вокруг села Шапшука располагался ряд хуторов (гецвацк) или отдельных дворов (дону шинвацк): Дживелекцец, Авджицец, Бостикцец, Демирчи, Наонцец (Наонли), Сялвицец, Ампарцец (Амбарцумцец), Тусмасцец, Мгрли, Саркисцец. Выше по течению р. Шапсухо находилось небольшое армянское село Курбетчи (совр. урочище Курбычи), где имелся молельный дом и приходская школа уже в конце XIX в. Еще выше, у подножия г. Шапсухо (район с. Кур-

петом) в качестве потомка или последователя. А у всех групп амшенских армян район Джубги или Шапшуки известен также под названием «Кешаба апин», т.е. «Берег Кешаба»¹³.

Долгое время не удавалось найти каких-либо достоверных свидетельств о водворении до 1864г. армян в районе Джубги. Однако недавно была обнаружена запись в архиве Эмчиадзинского католикосата, датированная 1863 г. (в армянском летоисчислении) и указывающая на получение письма от Кешаба из местечка Шабшук¹⁴. Скорее всего, послание содержало просьбу о посылке в имение Кешаб-оглу армянского священника, так как, по данным Г.Хастяна, первая церковь (молельный дом) в Джубгском округе была построена не позже середины 60-х гг. в селе Кешаб-кег и была известна среди местных армян под названием «Суйп Гарабед баб» («Святой Карапет - дед»)¹⁵. Потомки Гарабеда Кешабяна в начале XX в. на приморском мысе в районе современного с. Лермонтове в честь своего предка построили небольшую крестово-купольную церковь «Сурб Хач» («Святой крест»), которую в народе окрестили «Кешаба хач», т.е. «Церковь Кешаба». Интересно, что покровителем местных армян и Шапшуки считается Святой Карапет¹⁶.

Г.Кешаб переселился в район Джубги из Анапы с несколькими армянскими се-

петом) в качестве потомка или последователя. А у всех групп амшенских армян район Джубги или Шапшуки известен также под названием «Кешаба апин», т.е. «Берег Кешаба»¹³.

Долгое время не удавалось найти каких-либо достоверных свидетельств о водворении до 1864г. армян в районе Джубги. Однако недавно была обнаружена запись в архиве Эмчиадзинского католикосата, датированная 1863 г. (в армянском летоисчислении) и указывающая на получение письма от Кешаба из местечка Шабшук¹⁴. Скорее всего, послание содержало просьбу о посылке в имение Кешаб-оглу армянского священника, так как, по данным Г.Хастяна, первая церковь (молельный дом) в Джубгском округе была построена не позже середины 60-х гг. в селе Кешаб-кег и была известна среди местных армян под названием «Суйп Гарабед баб» («Святой Карапет - дед»)¹⁵. Потомки Гарабеда Кешабяна в начале XX в. на приморском мысе в районе современного с. Лермонтове в честь своего предка построили небольшую крестово-купольную церковь «Сурб Хач» («Святой крест»), которую в народе окрестили «Кешаба хач», т.е. «Церковь Кешаба». Интересно, что покровителем местных армян и Шапшуки считается Святой Карапет¹⁶.

Г.Кешаб переселился в район Джубги из Анапы с несколькими армянскими се-

с. Дефановка, урочища Бурхан, Соломоново, Церковная, Ковалева), находились еще 4 хутора: Гомпикец, Боладец, Эксузец и Бед-росец. В последнем жила единственная семья трабзонских амшенцев из рода Данелян²⁶.

Из Шапшукской общины (оймак, кегаец) ведут свою родословную семью Кешабян, Авджиян, Терзян, Дживеликян, Салвян, Эксузян, Наонян, Бостикян, Демирчян, Папазян, Кешишян, Варелджян, Урумянц, Яйлиян, Симуян, Гомпикян, Каспарянц, Тозлиян, Тумасян, Саджян, Бедросян, Чолакян, Манусян, Зебилян, Карапетян-Гарабедян, Сгоцян, Чивчян и другие, сейчас проживающие в большинстве своем в селах Тенгинка, Лермонтове и Горское.

В 10 км южнее Шапшуки, недалеко от лагеря «Орленок», в долине р. Пляхо расположилось одноименное армянское село, основанное джаникскими переселенцами из районов Чаршамба и Терме в 1862 г. Первыми его поселенцами стала семья потомственных кузнецов Боладян. Сами жители называли его Монуд (от «мони» - граб), а два составлявшие село квартала соответственно Медз (большой) Монуд и Биджиг (малый) Монуд. К общине с. Монуд относились еще два хутора: Тоштуд (от «тешт» - огуречник, съедобный вид травы; в настоящее время территория базы «Восток») и Каваклуг (от «кавакэни» - вид осины; территория базы отдыха «Жемчужина»). Все три поселения находились на поместных землях барона Залкинса, летнее имение которого располагалось на берегу моря. Русские, а вслед за ними и армяне, считавшие барона евреем, называли близлежащую к поместью возвышенность «Жидовой». В 1926 г. в общине насчитывалось до 200 человек. В квартале Медз Монуд (сейчас урочище Широкая щель) располагались кладбище, часовня (жом) и небольшая приходская школа²⁷.

В поселке Новомихайловском армяне поселились в начале XX в., но выше него, в верхнем течении реки Нечепсухо, располагались селения небольшой армянской общины, насчитывавшей (по данным 1926 г.) до 20.0 человек²⁸: село Яйлицец (сейчас дачный поселок Подхребтовое), которое являлось центром общины, а вокруг него несколько хуторов: Хазарзец (урочище Хазарово), Магулцез, немного выше - Базны, Дудукчи, Мадилцез.

Село Яйли - Подхребтовое было основано в 1864 г. и названо так по фамилии первопоселенцев - семьи Яйлиян, прибывших из-под Агакерша и занимавшихся летним выпасом скота на яйлах местных армянских крестьян со всей округи. Повсеместно были известны яйлинский сыр (бонир, мандзи, шир) и масло (ег, гараг). В этом же селе в начале XX в. на месте деревянной святылища была построена небольшая церковь Сурб Аствацацин (в наречии джаникских армян - Суйп Майром), по свидетельству очевидцев, вся увешанная коровьими рогами и фигурками, так как патронесса церкви считалась их заступницей²⁹.

За Новомихайловским перевалом находилось небольшое село Ольгинка (джаникское Ожгинка), в котором в 1870 г. поселились армяне выходцы из джаникского села Эринджуг (район Фатса)³⁰. Из округи Монуд-Яйли происходили родословные семьи Дудукчян, Магулян, Мадилян, Боладян, Забунян, Керселян, Татосян, Кешабян, Киносян, Тахмазян, Шахмелян, Маркарян, Зейтунян, Стамбулджян, Карабаджанян, Минасян и др., проживающие сейчас в основном в селах Пляхо, Ольгинка, Новомихайловский.

Отдельный анклав образовали армянские села по долине реки Джубга и примыкавшим к ней верховьям рек Шешба и Вулан. Центром этой общины стало село Полковничье (джан. Полковничка), существующее под этим названием до сих пор. О его истории имеются краткие сведения, согласно которым перебравшиеся в эти места джаникские армяне из турецких районов Чаршамба и Агакерш в начале 1860-х гг. расселились по окрестным горам. У армян-переселенцев установились взаимовыгодные отношения со ставкой казачьего полковника (личность его остается до сих пор не установленной), по благоволению которого они в 1868 г. окончательно осели вокруг укрепления в урочище «Три родника» (тур.-джан. «уч-пугар»).

Впоследствии его стали называть «Полковничьем». По ходатайству местной русской администрации армянские переселенцы были наделены землей и получили русское подданство³¹.

Согласно преданиям, первой в Полковничьем поселилась семья Татарян, которая, по легендам, происходила от татарских беков или ханов. Ее члены являлись потомственными семейными ведунами (джинджи, имастан). Их сокровенным местом был водопад в округе села возле которого в августе и декабре ведуны устраивали ежегодные бдения в так называемый «чарнк-луг» («злыден») и который местные армяне до сих пор называют «Ведьмина вода» («Чадви чур»). Вообще, среди жителей общины Полковничье наиболее стойко сохранялись традиционный фольклор и обряды. Так, в начале каждого года совершалось торжественное моление о дожде и обряд «дова». Семья Аведисовых (от арм. «аведис» - благопожелание, джан.-«авед») имела монопольное право на совершение обряда благопожелания в новогоднюю ночь и на исполнение гимнов («аведерг») на праздники в честь св. Карапета и св. Саркиса среди армян Джубгского округа. Представители семей Аведисо-

вых, Татарян и Гугулян также на Новый год по всей округе проводили обряды ряженных («алелук») и т.д. В общине на высоком уровне сохранялось искусство народных рапсодов-ашугов (джан.-ашг) и сказителей (асог, бадмич)³².

В начале XX в. с. Полковничье являло собой сильную и богатую общину, в нем были построены каменная церковь Сурб Саркис на месте деревянного святылища (сохранился только фундамент), школа, 3 бассейна, 3 мельницы, кузница, оросительная система (единственная в своем роде среди амшенских армян). В Полковничьем, как и в Тенгинке, имелись редкие образцы домов («дун») традиционной джаникской архитектуры, которые принадлежали семьям Чикалян и Хачиковых. Еще более интересный дом-двор находился на хуторе Сарец, недалеко от села, возле скалы Адз-гаш (т.е. «Козья»). В отличие от жителей Шапшукской общины амшенские переселенцы в Полковничьем и Бжицком интенсивно занимались охотой и рыбной ловлей, в том числе и на море. В «полковничью» общину входили селения Анни (Пустошь Анны), Пилосцез, где родился Арут Пилосович Киреджиян, начавший разрабатывать табаконизальную машину³³, Хачикцез, Сарец (все в районе с. Полковничье), Бжицки, Тешев (в районе с. Бжид), Козонли Верин (Верхнее) и Неркин (Нижнее) в урочище Ворошилово по р. Дефань, Вартыкцез, Шешба (по р. Шешба), Гугулцез, Морозово-Аведли (по р. Вулан). Из этих поселений происходят фамилии Аведян, Аведисовы, Чикалян, Данелян, Хачиковы, Карабаджанян, Килян, Саркисовы, Мелконян, Келешьян, Татулян, Постаджян, Биджосян, Матосян, Гугулян, Каспарян, Кешьян, Яйджян, Татарян, Крбашьян, Кочконян, Вартыкян и др., проживающие сей-

час в пос. Пшада, Архипо-Осиповка, Джубга, Горское, Бжид, Дефановка.

Что касается центра округа - поселка Джубга, то по сведениям информаторов, до 1920-х гг. там проживало лишь три семьи трабзонских армян и лишь одна джаникских по фамилии Урумянц (джан. Орумянц), владевшая небольшой лавкой (тикен) и чайной (хон, марон). Один из членов этой семьи, некий Дели Погос (Урумянц), ушел в 1914 г. на Кавказский фронт и там сблизился с дашнаками, а после возвращения организовал в 1918-20 гг. в Джубге армянский отряд самообороны. С установлением советской власти он эмигрировал за границу³⁴.

Революция и гражданская война в России стали настоящим бедствием для местных армян, которые страдали и от «красных» и от «белых», и от «зеленых». Особенно жестокие репрессии были в Шапшуке и прибрежных селах, многие жители которых вынужденно перебирались в Абхазию или Сочи. С весны 1919 г. жители Шапшуки участвовали в «красно-зеленом» движении тенгинских партизан Лысенко, Армяне Шешби и Морозове покинули дома, и долгое время скрывались в пещерах Маллы. В Полковничьем жители примкну-

ли к национальному отряду Урумянца и организовали самооборону. Победу советской власти армяне Джубгского округа встретили сдержанно³⁵.

К 1926 г. в армянских селах были организованы так называемые «национальные сельсоветы», в частности, в Морозове, Полковничьем, Подхребтовом и Тенгинке. На базе церковно-приходских созданы по советскому образцу национальные школы начальной ступени³⁶. Но вскоре политика лояльного отношения к национальному строительству резко изменилась.

В годы «великого перелома» (1929-1933 гг.) были разрушены храмы, пуб-

лично сожжена «антисоветская» историческая литература, священнослужители посланы. В частности, из Шапшуки высланы единственные в округе священники Дживеликян и Терзян. В 1929-35 гг. закрывают армянские школы. С началом коллективизации многие крестьяне привлекаются к ответственности за «кулацкий саботаж», немногочисленные представители интеллигенции чуть позже, в 1933-35 гг., высылаются как «дашнаки». Небольшие армянские хутора и села были признаны бесперспективными, и жители их были вынуждены переселиться в более крупные села, где основное население составляли русские. Вместе с уходом жителей разрушались армянские церкви, мельницы, кузницы и другие памятники народной архитектуры. Названия сел, сведения об их истории, народные предания и фольклор предавались забвению, сохранившись лишь в памяти немногих старожилов и в скудных данных некоторых архивов.

Такая политика привела к тому, что армянская Шапшука стала достоянием истории.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Под Джубгским округом здесь подразумевается географическая территория в пределах речных долин Вулан, Джубга, Шапсухо и Нечепсухо, административно относящиеся к современным Геленджикскому и Туапсинскому районам Краснодарского края.

2. Адобашьян В.Л. Из истории армянского населения на территории Краснодарского края // Вестник общественных наук, 1968. N7, с. 51;

Его же, Армяне Кубани в годы строительства социализма. Краснодар, 1972, с. 23; Леонтьев С. Справочная книга Черно-

морской губернии на 1899 год. Новороссийск, 1899, с.48-49; Минасян М.Г. Армяне Причерноморья. Ереван, 1990, с.87.

3. См.: Хачикян Л. Страницы из истории амшенских армян // Вестник Ереванского университета, 1969, N2, с. 115-144 (арм.)

4. См.: Торлакян Б.Г. Амшенармянская этнография. Ереван, 1981, с. 28-110 (арм.)

5. Леонтьев С. Указ. соч. с. 48.

6. Суслин А.Ф. Откуда пошло село Тенгинка. // Армянский сборник. Сочи, 1998, с. 36; Адобашьян В.Л. Армяне Кубани... с. 51; Суслин А.Ф. Указ. соч. с. 36.

7. Архив Торлакяна Б.Г. Институт археологии и этнографии. Ереван. Ф. 112, оп.4, дело 2, л.7; архив Хастяна Г. (далее АХ, хранится у автора); архив Антоняна А. (далее АА, хранится у автора).

8. Адобашьян В.Л. Армяне Кубани... с. 50-51.

9. Полевые материалы автора (далее ПМА); архив Торлакяна Б. Г.

10. ПМА.

11. Адобашьян В.Л. Армяне Кубани... с. 19-34.

12. Суслин А.Ф. Указ. соч. с. 36.

13. ПМА.АХ.АА.

14. Матенадаран. Ф. Архив католикосата. п. 29, д. 34.

15. АХ, л. 2.

16. ПМА

17. Суслин А.Ф. Указ. соч. с. 36

18. Антонян А. Из истории амшенских армян // Вестник архивов Армении. 1979, N3, с. 117(арм); Суслин А.Ф. Указ. соч.

19. Сборник Кавказского общества сельского хозяйства. Т. 4, 1879, Тифлис, с. 41.

20. Адобашьян В.Л. Армяне Кубани... с. 19-34.

21. ГАКК.Ф.9.0п.1.Д.685.Л.87.

22. Кубань и Черноморское побережье. Екатеринодар, 1914. с.224.

23. Адобашьян В.Л. Армяне Кубани... с. 30-33.

24. ПМА.

25. ПМА.АХ.

26. ПМА.АХ.

27. ПМА; Новороссийский филиал ГАКК. Ф. 113. Оп. 5. Д. 151. Л.2 об.; Минасян М.Г. Указ. соч. с. 154-155.

28. Адобашьян В.Л. Армяне Кубани...

29. ПМА.АХ.

30. Архив Торлакяна Б.Г.

31. Архив Торлакяна Б.Г, ПМА.

32. ПМА.АХ.

33. АХ.

34. ПМА.

35. Адобашьян В.Л. Армяне Кубани... с. 115-174.

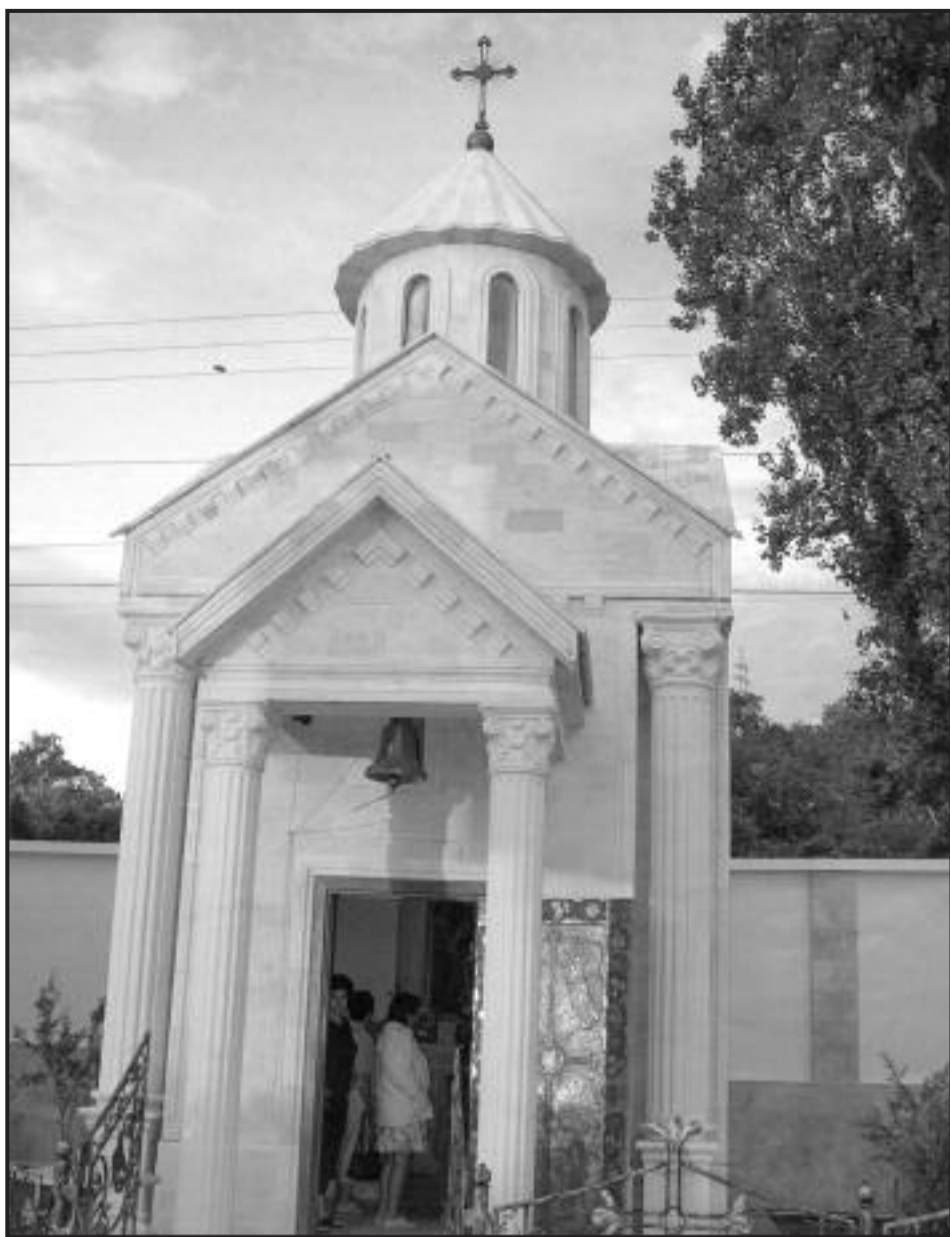
36. Там же; ГАКК. Ф. 191. Оп.1.Д.1.Л.65; ПМА,АХ.

РАССЕЛЕНИЕ ДЖАНИКСКИХ АРМЯН В ДЖУБГСКОМ ОКРУГЕ

Смешанные населенные пункты: Архипо-Осиповка - с 1867 г.; Пшада - с 1870 г.; Тешевс - с 1930-х гг.; Бжид - с 1930-х гг.; Джубга - с 1890-х гг.; Лермонтово - см. Кешаба; Новомихайловский - с 1900-х гг.; Ольгинка - см. Ожгинка; Тенгинка - с 1900-х гг.; Псебе; Подхребтовое - см. Яйли; Дефановка - с 1937 г.; Полковничье - см. Учпугар; Молдовановка - с 1940-х гг.; Горское - с 1942г.;

Армянские поселения: Шешба - 1870г.; Морозово-Аведли - 1865 г.; Гугулцез - 1878 г.; Тешев - 1867 г.; Бжицки - 1860 г.; Хачкцез - 1862 г.; Анни-дунк (хр) - 1870 г.; Пилосцез - 1870 г.; Казонли Верин (урочище Ворошилово) - 1864 г.; Казонли Неркин (урочище Ворошилово) - 1864 г.; Уч-пугар - 1868г.; Шапшука - 1858-1860 гг.; Авджицез - 1860 г.; Тумасцез - 1864 г.; Амбарцумцез - 1870 г.; Мгрли - 1872 г.; Кешаба-апин - 1857-58 гг.; Дживелекцез - 1870 г.; Наонцез - 1872 г.; Демирчи - 1860 г.; Сялвицез - 1870 г.; Бостикцез - 1875 г.; Курбетчи-Шаумян - 1870 г.; Гомпикцез (Бурхан) - 1880 г.; Боладцез (Соломоново) - 1878 г.; Бедросцез (Ковалева) - 1880 г.; Эксузец (Церковная)

- 1878 г.; Каваклуг - 1865 г.; Тоштуд - 1870 г.; Медз Монуд - 1862 г.; Биджиг Монуд (Пляхо) - 1862 г.; Ожгинка - 1870 г.; Яйли - 1864 г.; Дудукчи - 1868 г.; Магулцез (Кутай) - 1865 г.; Хазарцез - 1867 г.; Мадилцез - 1870 г.; Вартыкцез - 1871г.; Сарцез - 1865 г.; Саркисцез - 1881г.; Кешабцез - 1858-59 гг.; Базны.

Освящена новая церковь в Лоо

6 сентября в поселке Лоо Лазаревского района города Сочи состоялось освящение новой армянской церкви святого Ованнеса (Иоанна).

Освящение совершил глава епархии ААЦ юга России епископ Мовсес Мовсесян. В обряде участвовали глава Котайкской епархии ААЦ епископ Аракек Карамян и духовенство юга России. На церемонию специально приехали также многочисленные гости из Москвы, Еревана, Краснодара, Уфы ...

Образ святого Ованнеса в Армянской Церкви особо почитаем и отождествляется с надеждой на светлое будущее.

Епархия юга России основана в 1997 году. Ее главой с 2000 года, по приказу Католикоса Всех Армян Гарегина II, назначен епископ Мовсес Мовсесян. В составе епархии 25 церквей Армянской Апостольской Церкви в таких городах, как Владикавказ, Краснодар, Сочи, Армавир, Кисловодск, Ставрополь, Кизляр и др. Интересно, что церковь святого Григора Лусаворича во Владикавказе основана в 1843 году, в Армавире, которая носит имя Пресвятой Богородицы, в 1846 году. Примечательно, что даже во времена советской власти эти две церкви продолжали действовать, а церковь Пресвятой Богородицы служила и для православных славян.

На церемонии открытия церкви в Лоо епископ Мовсес Мовсесян подчеркнул важность основания храма в Лазаревском районе г. Сочи и благословил память трагически погибшего в прошлом году Аршалуйса Тонояна, в честь которого и воздвигнута новая церковь его братьями Арменом и Липаритом

“НОЕВ КОВЧЕГ” N 14 (109), Октябрь, 2006 г.

Армяне города Сумы (Украина)

пять лет ждут выделения земли под строительство церкви

На участке, обещанном ранее армянской общине Сум под строительство армянской церкви, ОАО «Сумстрой» постоит многоэтажку. Как сообщает газета армян России «Еркрамас», армянская община города отказалась от этого участка с условием, что городские власти в ближайшее время подберут равноценный участок в центре города. Мэр города Геннадий Минаев пообещал это сделать.

Это уже не первая попытка армянской общины получить землю под храм. Сначала его хотели строить на ул. Горького. Община оформила проект, который прошёл градостроительный совет, но депутаты Сумского горсовета в 2003 г. отказали в выделении этой земли, предложив в обмен один из шести участков на выбор. Пока армянская община оформляла новый пакет документов на выбранный участок, его отдали под жилищное строительство УМВД Украины в Сумской области. Из-за отсутствия денег УМВД уступило землю ОАО «Сумстрой». По словам руководителя городской армянской общины Славика Алексаняна, власти обещают выделить место под церковь с 2001 г.

Эстонский «Арарат» победил в первенстве республики

Клуб «Арарат», одержав в заключительных двух турах чемпионата очередные победы, уверенно занял 1 место в 3-й лиге первенства Эстонии по футболу. В 22 играх чемпионата «Арарат» одержал 18 побед при 2 ничьих и 2 поражениях. Забито больше всех - 92 и пропущено меньше всех - 29 мячей. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», в следующем сезоне «Арарат» будет играть во 2-й лиге чемпионата страны, где намерен бороться за самые высокие места. ФК «Арарат» безусловно являются открытием года в футбольной Эстонии. Завоевать Малый кубок страны и с огромным отрывом стать победителем первенства — это серьезная заявка на успехи в будущем.

Армяне Ставрополя отметили День независимости Армении

24 сентября во дворе Армянской Апостольской Церкви Сурб Саргис г. Пятигорска в рамках года Армении в России на Ставрополье состоялся праздничный концерт, посвященный Дню Независимости Армении. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», организаторами мероприятия стали: Координационный совет армянских общин края «Круглый стол» и Пятигорская армянская национально-культурная автономия. Также в мероприятии приняли участия представители армянских общин Кисловодска, Будённовска, Зеленокумска, села Эдиссия и станицы Суворовской.

Мероприятие открыл молитвой и поздравил собравшихся с праздником настоятель церкви Сурб Саргис Тер Хачатур, также с поздравительной речью выступили: председатель Пятигорской армянской культурной автономии Давид Лазарян и председатель «Круглого стола» и армянской общины «Урарту» г. Зеленокумска Михаил Манвелов. Концертную программу праздника составили фольклорные самодеятельные коллективы Ставрополя.

Армянскому селу Богушовка

(р-он Сочи, Краснодарский край) исполнилось 110 лет

Жители армянского села Богушовка Раздольского сельского округа города Сочи отметили 110-летие своей малой родины. Христякяны, Сауляны, Аракеляны, Калайджяны, Мавяны, Кагосяны — эти и другие династии испокон века живут в селе. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», основателем села считается Бали Бедросович Христякян, который в 1896 году, уйдя морем из Турции (Западной Армении), обосновался на этих землях, принадлежавших тогда царскому наместнику Богушевскому. С тех пор и началась история села. В 20-х годах прошлого века здесь организовали колхоз имени Шаумяна, затем — имени Кагановича. В 60-х годах земли отошли к опытно-производственному хозяйству «Хостинское» ...

Юбилей села совпал с золотой свадьбой Пятрик Богосовны и Ефрема Сероповича Аракелянов. Полвека совместной жизни заслуживает самого глубокого уважения. Не меньшего уважения заслуживает и общественная деятельность Ефрема Сероповича. Он председатель совета местного самоуправления и главный хранитель истории Богушовки. Именно его стараниями установлены основные даты, собраны уникальные экспонаты — предметы быта первопоселенцев. Все это пока хранится в доме Аракелянов, но Ефрем Серопович мечтает о сельском музее. Его мечта вполне может осуществиться. На празднике был заложен первый камень в основание будущего сельского дома культуры, где наверняка найдется помещение для музея села.

В музее кубанского хутора открыта экспозиция памяти армянского воина

На хуторе Курбацкий муниципального образования города-курорта Анапа (Краснодарский край) открылся музей Боевой славы, главной достопримечательностью которого стала выставка-экспозиция, посвященная подвигу Сурена Аракеляна. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», в сентябре 1943 года советские войска освобождали от захватчиков Анапу. Упорные бои возле хутора Курбацкий продолжались в течении 3-х дней. Местность была удобной для опорных пунктов, чем воспользовались немецкие войска, разместив здесь огневые точки. Выполняя приказ о взятии укрепленной высоты, взвод 526 стрелкового полка 89-й стрелковой дивизии под командованием младшего лейтенанта Малхасяна преодолевая сильный пулеметно-минометный огонь противника, смело и решительно уничтожал уцелевшие очаги сопротивления на западной окраине хутора Курбацкий. Противник усиливал огонь. В этот момент тяжело ранило командира взвода, и командование принял на себя сержант Сурен Аракелян. Оценив обстановку и выяснив, что продвижение солдат вперед невозможно, он решил блокировать вражеский дзот. Скомандовав «Вперед!», он забросал дзот противотанковыми гранатами. Вражеская огневая точка была уничтожена, но в это время огонь из глубины немецкой обороны сразил отважного командира. Последним усилием воли он метнулся к пулемету и, сраженный вражеским огнем упал. Бойцы рванулись вперед. Дзот был уничтожен, высота была взята.

24 сентября 1943 года 526 стрелковый полк выбил противника из последних очагов сопротивления и полностью овладел хутором Курбацкий. Бойцы похоронили Аракеляна с воинскими почестями на освобожденной высоте и поклялись отомстить за смерть командира. Указом Президиума Верховного Совета СССР Сурену Аракеляну было посмертно присвоено звание Героя Советского Союза...

Русско-армянское содружество и Союз женщин Подмосковья подписали соглашение о сотрудничестве

На днях в Москве, в Посольстве Республики Армения в Российской Федерации состоялась церемония подписания соглашения о сотрудничестве между двумя общественными организациями: «Русско-Армянское содружество» и «Союз женщин Подмосковья». Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», соглашение подписали руководители организаций — Юрий Навоян и Наталья Шуба. На церемонии присутствовали посол РА в РФ Армен Смбатян, руководители армянских общин городов Подмосковья, представители других общественных организаций.

Подписание соглашения о сотрудничестве между двумя организациями приветствовал посол РА в РФ Армен Смбатян. Сказав о важности произошедшего, он подчеркнул необходимость сотрудничества в деле укрепления связей между русским и армянскими народами.

Председатель организации «Союз женщин Подмосковья», советник губернатора Московской области Наталья Шуба представила осуществляемые в области программы в сфере образования, культуры, здравоохранения, иные социальные программы, рассказала об участии в их осуществлении Союза женщин Подмосковья. Возглавляемая ею организация имеет отделения во всех городах области, активно участвует в местной общественно-политической жизни, в возрождении межрегионального и международного сотрудничества.

Руководитель организации «Русско-Армянское содружество» Юрий Навоян перечислил направления сотрудничества двух организаций и совместные программы. В частности, организации будут сотрудничать вокруг осуществления образовательных, культурных и молодежных программ, будут содействовать утверждению сотрудничества между городами Армении и Подмосковья, будут создавать условия для активного участия женщин армянских общин в общественной жизни региона. До конца 2006 года в городах Подмосковья пройдут совместные мероприятия двух организаций под названием «Дни Армении». Юрий Навоян выразил уверенность в том, что сотрудничество организаций будет содействовать межнациональному и межкультурному диалогу и укреплению общественного согласия.

СПРАВКА: Московская область является субъектом Российской Федерации, население которого насчитывает около семи миллионов человек. В крупных городах области образованы армянские общины, действуют национальные культурные центры, воскресные школы и молодежные союзы.

(Սկզբը՝ 2-3-րդ էջերում)

Այս փաստերը, սակայն, պետք է գնահատել որպես հայկական մշակութային որոշ շերտերի պահպանում, բայց ոչ հայկական գիտակցության դրսևորում, քանի որ հայ լինելու և հայկականության կարևոր բաղադրիչները, քաղաքական ու հոգեբանական կապվածությունները, ցավոք, հայկական ծագում ունեցող մահմեդականների մոտ հիմնականում մոռացության են մատնվել:

Համալսարանների ինքնամուծումը «հոմալիս» է (hemshili), մինչդեռ համալսարաններն այս ինքնամուծումը չեն գործածում, դրա փոխարեն կիրառելով «համալսարան» տերմինը: Մահմեդականացված հայերի սերունդների մեծ մասն ուղղակի մերժում է հայկական ինքնությունը կամ խուսափում հարցից, մի մասն էլ բավարարվում է՝ ընդամենն ընդունելով իր նախնիների հայկական ծագումը: Բաշ-համալսարանների հիմնական գաղափարն էր պարզապես թուրք-հեմշիլի է համարում: Նույնիսկ Կրասնոդարի երկրամասում հաստատված մահմեդականացված հեմշիլիներն իրենց նույնացնում են թուրքերի հետ, բայց տարածաշրջանում տիրող հակաթուրքական-հակամեթոքիական մթնոլորտի, ինչպես նաև տեղի համալսարանի համայնքի կատարած լուսավորչական աշխատանքի արդյունքում (մասնավորապես, իսլամից հրաժարվելու ու դարձի գալու ուղղությամբ) նկատվում են գիտակցության որոշակի տեղաշարժեր: Բայց ծնողներ իրենց երեխաներին ուղարկում են հայկական դպրոցներ: Սակայն նրանց ինքնության վերականգնմանը դեռևս խանգարում է մահմեդականությանը համառորեն կառչած մնալը, ինչպես նաև Կրասնոդարի երկրամասում տարածում գտած հայատյացությունը (այդ մասին տես **Кузнецов И. В., Хемшилы Краснодарского края (1980-90-е гг.) /Старый Свет: археология, история, этнография. Краснодар: Кубанский гос. унив., 2000, с. 110-139.**)

Եվ ամենակարևորը՝ չմոռանանք, որ հայ լինելու գլխավոր նախապայմաններից են հայրենիքի՝ Հայաստանի զգացումը-գիտակցումը, պատմական արդարության վերականգնման պահանջը, որոնք բացակայում են ծագումով հայ մահմեդականացված գաղվածի մեծ մասի մոտ՝ վերջը նշված պատճառներով: Ուստի, առաջիկայում մահմեդականացված համալսարաններից, առավել ևս մահմեդականացված այլ տարրերից վերահայացում ակնկալելը, մեր կարծիքով, միանություն է: Մեզանում այս խնդրի շուրջ գոյություն ունի որոշակի թյուրըմբռնում, կարելի է ասել անտեղի զգացմունքային ոգևորություն: Չհաստատված տեղեկությունները ինչ-ինչ առանձին ընտանիքների և անհատների հայկական ինքնության ընդունման կամ վերականգնման մասին բավարար չեն ընդհանրացնող եզրակացությունների համար:

Այսուհանդերձ, թուրքիայում բնակվող հայկական ծագում ունեցող մահմեդականների գոյությունը մի երևույթ է, որի ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է և այժմեական: Չի բացառվում, որ մի օր այս խնդիրը կարող է շահարկման առարկա դառնալ (եթե արդեն չի դարձել) ինչպես թուրք պետության, այնպես էլ այլ օտար ուժերի կողմից ի վնաս հայության և Հայաստանի: Ուստի, մեզ անհրաժեշտ է բազմակողմանիորեն պատմական, քաղաքական, մշակութային, հոգևոր-կրոնական տեսանկյուններից, վերլուծել և պատկերացնել խնդիրը՝ Հայաստանի շահերից ելնելով:

1915 թ. ապրիլի 24-ին թուրքական կառավարությունը սկսեց հայ բնակչության ցեղասպանությունը: Տրապիզոնի վիլայեթում այն սկսվեց հունիսի կեսերին, որը տեղի ունեցավ տեղի հայերին երկրի հարավային շրջանները տեղափոխելու պատրվակով, որպեսզի, իբր, նրանք հեռու մնան վիլայեթի մոտեցող ռուս-թուրքական ռազմաճակատի գծից: Այդ օրերին քարտեզագրման Օրդուի շրջանի Քիրեզ-տերե գյուղի բնակիչները: Քիրեզ-տերեում են ծնվել ու մեծացել իմ հարազատները, պապս՝ Համբարձում Քեշիշյանը, տատս՝ Լուսինի Քեշիշյանը, հայրս՝ Ավագ Քեշիշյանը, Կարապետ հորեղբայրս և հինգ հորաբայրերս՝ Նազիկը, Էլմասը, Մանուշակը, Էրանիկը և Ծաղիկը: Հայրս, որ պապիցս փոքր էր քսան տարով, ծնվել էր 1895 թվին, իսկ նրանից մտավորապես երկուական տարով իրարից փոքր էր հորեղբայրս և հինգ հորաբայրերս:

Ջարդը սկսվելուց առաջ՝ 1913 թվին, հայրս ու պապս դրան աշխատելու հույսով, գալիս են Աբխազիայի Լաբրա գյուղը: Որոշ ժամանակ հետո փակվում են ճանապարհները և հայր ու որդի մնում են Աբխազիայում: Այդ դժբախտությունը նրանց համար, փաստորեն, դառնում է բախտավորություն՝ նրանք փրկվում են կոտորածից:

Քիրեզ-տերե մեծ գյուղ էր, մոտ հարյուր տնտեսություն: Գյուղում մեծ ազդատոն էին կազմում մեր արյունակիցները՝ Քեշիշյանները: Ինչպես ամբողջ վիլայեթում, այնպես էլ Քիրեզ-տերեում, տեղափոխում կոչված քարտեզ-կոտորածը տեղի է ունեցել այնպես կազմակերպված, որ գյուղի բնակչությունից շատ քչերն են ազատվել... Բայց բոլորը պատմենք հերթականությամբ, ինչպես մեզ պատմել են ջարդից հրաշքով փրկված հատուկներն մարդիկ:

Հունիսի կեսերին, սովորական մի օր, ինչպես ուրիշ բնակավայրերում, Քիրեզ-տերեում էլ հայտնում են, որ բոլորը՝ մեծ ու փոքր, կին ու տղամարդ, հիվանդ թե մահամեծր, պետք է պատրաստվեն երեք օրից տեղափոխվելու երկրի հարավային շրջանները, որպեսզի ապահով լինեն մոտեցող ռուս-թուրքական ռազմաճակատի վտանգներից: Իսկ երկրորդ օրը կեսօրին հայտնում են, որ նույն երեկոյան գյուղի դպրոցի շենքում, պարտադիր պետք է ժողովի հավաքվեն գյուղի 16-ից վաթսուներեկան տղամարդիկ, որպեսզի կառավարության ներկայացուցիչների հետ միասին որոշեն հաջորդ օրվա տեղափոխման հետ կապված տարբեր հարցեր: Բայց ժողովի հավաքված տղամարդիկ բոլորն էլ կալանավորվում են, տարվում հատուկ տեղեր, որոնց երեք օր հետո, գիշերը, պարաններով իրար կապած, շարքով, բշտում են ինչ-որ ուղղությամբ: Երբ գնում էին ցորենի արտի միջով անցնող ճանապարհով, մի երիտասարդ թուրք ոստիկան, բոլորի նման խիստ ու կոպիտ վերաբերմունքով, մոտենում է կալանավոր ընկերոջը՝ Գալուստ Քեշիշյան-երից-յանին և, իր միտքը թաքցնելու համար սկսում է քաշքշել նրան, բայց, իրականում, նրան հայտնում է, որ նրանց հեռու չեն տանելու, այլ ներքևի ծորում պետք է կոտորեն բոլորին: Եվ ասում է, որ ուրիշ ոչնչով չի կարող օգնել, բացի նրանից, որ կհամի ձեռքի ձեռնաշղթան: Քիչ հետո Գալուստը զգալով, որ ձեռքերն իսկապես ազատվեցին ձեռնաշղթայից, մի կերպ ձեռքերը հանում է մարդկանց իրար կապող պարանի միջից և փախչում: Չնայած գիշերվա կիսամութին, թուրքերը նկատում են Գալուստի փախչելը և երկու ոստիկանների ուղարկում են նրան բռնելու: Գալուստը, որ երեք օր կալանավորված ու սոված էր եղել, լավ հասկանում է, որ հեռու փախչել չի կարողանա և կիսամութի

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ԱՅՆ ԹՈՒՐԵՐԻՆ, ՈՎԵՐ ԵՂԵՌՆԸ ՉԵՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄ

մեջ նկատելով ցորենի արտում մի ծառ, բարձրանում է ծառը: Թուրքերը հետևելով նրան, ծառի մոտերում դեն ու դեն են վազվզում, մի պահ կանգնած մտածում, թե ի՞նչ անեն, ի՞նչ պատասխան տան իրենց ուղարկողներին: Այդ ժամանակ նրանցից մեկը երկու անգամ կրակում է օդ և ընկերոջ հարցին պատասխանում, թե կասենք, որ բռնել չկարողացանք, սպանեցինք...

Գալուստը սաղարթախիտ ծառի վրա, ճյուղերի մեջ թաքնված տեսնում է ինչպես է կես ժամ հետո, դիմացի ծորում սկսվում կալանավորների ջարդը: Մարդկանց կոտորում էին կացիններով, սառը գենքերով, նրանց ծիչն ու աղաղակը երկինքն էին հասնում:

վուրդը շատ էր: Երբ բոլորիս հավաքեցին գյուղի մեղաքնում, պարզվեց, որ բոլորին միասին անհնար էր քշել-տանելը, և մեզանից բաժանեցին բազմազավակ ընտանիքներին, ասելով, որ նրանց պետք է տանեն առանձին խմբով, քանի որ նրանք չեն կարող հետևել ընդհանուրին: Մեր խումբը քշեցին-տարան դեպի Մոսուլ: Թուրքերը լկտի էին ու ստոր՝ ծեծը, գազամթոնները, շնությունն ու սպանությունը մեր մշտական ուղեկիցն էին: Շատ վատ էր ջախել աղջիկների ու տղաների վիճակը՝ տանում էին բռնաբարում, ծեծում, շատ անգամ էլ տկլոր բաց թողնում: Ուրիշ անգամ էլ գյուղեր էին սպանում՝ դրախտ գնալու համար: Հղի կանանց նկատմամբ ավելի դաժան էին՝ սպանում էին ասելով, թե էդ էր

Լուսադեմին, վայրենի ջարդարարներն իրենց զոհերից թալանած շորերով բեռնված, ցրվում են տարբեր կողմեր, իսկ Գալուստը ծառից իջնելով փախչում է անտառ, ուր, մի քանի շաբաթ հետո, գտնում է Վաշտոնօղլու խումբը, իսկ որոշ ժամանակ հետո կազմում է առանձին ֆիդայական մի խումբ, բայց միշտ Վաշտոնօղլու հետ սերտ կապի մեջ, մնում է սար ու ձորերում: 1923 թվի գարնանը Օրդուի շրջանի ֆիդայիների հետ գալիս հասնում է Աբխազիա, իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զոհվում է ֆաշիստների դեմ մղված մարտերից մեկում:

Երրորդ օրն առավոտյան թուրքերն սկսում են իրենց տներից դուրս քշել անտեր ու անճար մնացած ժողովրդին, հավաքում գյուղի կենտրոնում: Չհնազանդողներին ծեծում էին, սպանում իրենց տան շեմին, բակերում և փողոցներում: Իսկ իրենց տղամարդկանց մասին հարցնողներին, խաբում էին, թե նրանք իրենց կմիաման ճանապարհին: Իսկ իմանալու համար, թե ինչ պատահեց անտեր ու անճար ժողովրդի հետ, խոսքը տանք այդ մարդկանցից կենդանի մնացած և հետո Օրդու եկած, այնուհետև Աբխազիա տեղափոխված միակ կնոջը՝ Ջանակ Գալստյանին: – Քիրեզ-տերե մեծ գյուղ էր և ժողո-

պակաս, որ թշնամի ցեղն ավելանա: Չախել աղջիկ ու տղա դիմադրում էին նրանց, որ սպանվեն, ազատվեն այդ վիճակից: Շատ քչերս հասանք Մոսուլ: Մի տարի հետո մնացածներիս կրկին հավաքելով քշեցին-տարան Տեր-Ջորի կողմերը: Երեք տարի հետո մեզ ազատություն տվին: Վերադարձա Օրդու: Առաջինը հետաքրքրվեցի մեզանից բաժանված բազմազավակ ընտանիքների ճակատագրով, հուսալով, որ կզտենն հարազատներիցս որևէ մեկին, որոնք կային այդ խմբում, բայց իզուր էին իմ հույսերը, նրանց ոչ մի տեղ չէին տարել, այլ կոտորել էին գյուղի մոտիկ ձորերում ու անտառներում: Գտա ամուսնուս, որը մինչև մեր քարոքը, ծառայում էր թուրքական բանակում, բայց տեսնելով հայազգի զինվորների վատթարացող վիճակը, փախել էր բանակից, միացել ֆիդայիներին: Մեր տներում թուրքերն էին ապրում: Մենք երեք տարի մնացինք Օրդուում: Երեք տարի հետո՝ 1921 թ. մի գիշեր եկան տարան ամուսնուս և նրան այլևս չտեսա: Իսկ մեզ կրկին քարոքեցին Մոսուլ: Մեկ տարի հետո կրկին ազատ արձակեցին: Ես եկա Օրդու և Վաշտոնօղլու խմբի հետ եկանք Աբխազիա: Եկա Գագրայի շրջան՝ Օտուլո գյուղը, ուր և ամուսնացա Սեդրակի հետ: Շինեցինք տուն ու տեղ, երեխաներ ունեցանք...

Պարոնայք թուրքեր, խնդրում են այժմ պատասխանեք, բնականաբար, ինձ ավելի հետաքրքրող հետևյալ հարցերին: Եթե թուրքիայում չի եղել հայերի գեմոցիդ, ու՞ր կորան իմ տատը, հորեղբայրը, հինգ հորաբայրերս, որտե՞ղ մնացին Քիրիզ-տերեի մեր հարյուրավոր հարազատները, հարևանները: Պապիս և հորս տունը (մեր տունը) գտնվում էր Քիրեզ-տերեի Մուրթ Խաչ եկեղեցու մոտ, ո՞վ է այժմ ապրում մեր տանը և ի՞նչ իրավունքով: Հուսով եմ, որ չեք մերժի իմ խնդրանքը: Վատ չէր լինի, որ օրինակ վերցնեիք գերմանացիներից, որոնք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ընդունելով իրենց մեղքերը պատերազմի ժամանակ, փրկեցին իրենց ազգային պատիվն ու նամուսը:

ԶՈՐԻԿ ՔԵՇԻՇՅԱՆ
արձակագիր
Աբխազիա, Ցանդրիկչ

Շուշան Գեղարվեստի Ռազմիկ Թևոնյան ծնվել է Երևանում: 1988թ. ավարտել է Երևանի պետական գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտի կերպարվեստի պատմության և տեսության բաժինը: Գայ և համաշխարհային կերպարվեստի պատմությունը է դասավանդել նույն բուհում, նաև գեղարվեստի տարբեր ինստիտուտներում: Գայ նկարիչների մասին բազմաթիվ հոդվածների և հեռուստահաղորդումների հեղինակ է: 1995-ից ԳԳ նկարիչների միության անդամ է:

Գեղանկարչությունն արդեն մարդկությանը կատարյալ գլուխգործոցներ էր պարզել, մինչդեռ ծովանկարիչները դեռևս ոչ: Այվազովսկու արվեստը ծնեց հայ ծովանկարիչների մի ամբողջ բույլ. նրանց մեջ Կարոյան Մախոյանը: Նա ծնվել է 1869թ. Տրապիզոնում: Գայը՝ Արիստակես Մախոյանը, առևտրական էր: Վաղ հասակից Կարոյանը սիրում էր ծովը: Նկարչությունից բացի պատանին հրապուրվում էր երաժշտությամբ: Հետագայում, այդ ասպարեզում ևս լուրջ հաջողությունների է հասնում: 1875-ին Կարոյան Մախոյանն ընդունվում է Տրապիզոնի ազգային դպրոց:

Տրապիզոնն այն տարիներին Արևմտյան Հայաստանի խոշոր կենտրոններից էր: Կարոյան Մախոյանի պատանեկությունն անցել է քաղաքակիրթ միջավայրում: 1882թ. հայրը Կարոյանին և եղբորը ուղարկում է Կարին՝ նորաբաց Սանասարյան վարժարանում սովորելու: Կարժարանում գործող թանգարանն իր հարուստ հավաքածուով՝ Ռուբենս, Այվազովսկի, Ռիբերա, Պուսսեն և այլք, վերջնականապես ամրապնդում են Կարոյանի նկարիչ դառնալու ծագումը: Մելանով և գրչածայրով արված նրա ծովային նուրբ պատկերները արժանանում են ուսուցիչների և դասընկերների հիացմունքին:

Կարժարանում Մախոյանը տարվում է նաև երաժշտությամբ, ուսուցիչներն անզամ տարակուսում են, թե նա արդյոք երաժշտությունը, թե՞ նկարչությունը կընտրի հետագայում:

Հինգ տարի Սանասարյան վարժարանում ուսանելուց հետո Մախոյանը վերադառնում է Տրապիզոն և երեքուկես տարի անցկացնում ծննդավայրում: Նկարչությանը զուգահեռ նա շարունակում է զբաղվել երաժշտությամբ, մասնակցում է զանազան հանդեսների: Այնուհետև, Մախոյանն իր գիտելիքները լրացնում է Բեռլինի Գեղարվեստի ակադեմիայում:

1891թ. 22-ամյա Մախոյանն ընդունվում է ակադեմիայի բնանկարի բաժին, իսկ 1894-ին՝ փայլուն առաջադիմությամբ ավարտում: 1895թ. մասնակցում է գերմանացի նկարիչների ամենամյա ցուցահանդեսին, այնուհետև ճամփորդության մեկնում Ռուսաստան, այցելում է Կովկաս, Ղրիմ, և վերադառնում Տրապիզոն: Շրջապայության արդյունքում ծնվում են «Ռուսական ծնեքը», «Զմեռը ռուսական գյուղում», «Փոթորիկ Սևաստոպոլի մոտ» կտավները:

Մախոյանի համբավը տարածվում է Եվրոպայում. Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Բելգիայի պատկերասրահներում ցուցադրվում են նրա գործերը: Սակայն, հայրենիքի ու ծնողների կարոտը նկարչին բերում են Տրապիզոն: Այստեղ նա ապրում և ստեղծագործում է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը:

հային պատերազմի նախօրյակը, երբ նա մեկնում է Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքը:

Ծովափնյա քաղաքը նպաստավոր էր նրա հետագա ստեղծագործությունների համար: Այստեղից նա պարբերաբար շրջագայության էր մեկնում Եվրոպայի զանազան ծովափնյա վայրեր, ստեղծում առիմքնող ծովանկարներ: Գերակշռող

ՇՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՎԱՐՊԱՆ ՄԱԽՈՒՅԱՆ

ալեկոծության տեսարաններն էին: Դրանք պատկերված էին ամենաբարձր վարպետությամբ, որի հիման վրա էլ նրան հռչակել են «ալեկոծությունների նկարիչ»:

Կարոյան Մախոյանը նաև տաղանդավոր երաժիշտ էր: 1919թ. Մոստե-Կառլոյում Բելգիայի թագավորական սիմֆոնիկ նվագախումբը կատարեց նրա «Հայաստանի հառաչանքը» ստեղծագործությունը: Տեղի մամուլը գրեց. «Կայացավ հայ բնանկարիչ Կարոյան Մախոյանի՝ ջութակի ու նվագախմբի համար գրած «Հայաստանի հառաչանքը» հրաշալի ստեղծագործության անդրանիկ ունկնդրումը: Մախոյանի հզոր ծովապատկերները, որ ճշմարտացի են ու կյանքով լի, հմայել են բոլորին: Մախոյանն ապացուցեց, որ լինելով համարձակ ու վառ նկարիչ, ինքը միաժամանակ ներշնչանքով լի երաժիշտ է: Նրա «Հայաստանի հառաչանքը» մի սրտաբուխ ներքող է՝ անհուն վշտի մատմված, ծվատված իր հայրենիքին: Իբրև երաժիշտ Մախոյանն իրեն դրսևորում է նույնքան անկեղծ ու հուզիչ, ինչպես լույսի խաղը ջրի թափանցիկ հարթության վրա հաղորդելիս»:

1925թ. Փարիզում բացվում է Կարոյան

Մախոյանի անդրանիկ անհատական ցուցահանդեսը: Փարիզյան մամուլը խանդավառված գրում է «հրաշք նկարչի» մասին: Արվեստում բացառիկ ծառայությունների համար նա պարգևատրվում է Ֆրանսիայի բարձրագույն պարգևով՝ Պատվավոր լեգիոնի շքանշանով:

Փարիզյան ցուցահանդեսի առթիվ Գաստոն Բրադեն գրում է. «Մախոյանն ուսումնասիրել է ռիթմը համառությամբ, մոլեգին: Նրա հաստատականությունը՝ արգասավորված տաղանդով, թույլ է տվել ստեղծելու այնպիսի գործեր, որոնց առջև կանգնում են հիացմունքով:

Մախոյանի աշխատանքները կարող են շահեկանորեն քննություն բռնել խոշորագույն ծովանկարիչների կտավների հետ...

...Նա գիտի ջրի բոլոր գաղտնիքները, նրա ծանրությունն ու հոսունությունը, նրա ճառագումն ու մոլեգնությունը: Նա ծովի անզուգական մեկնաբան է՝ խաղաղ, ալեկոծվող, փրփրալիքներով, փրփրած և, վերջապես, մոլեգնած ծովի:

Նա ավելին է, քան նկարիչը»:
Մախոյանը լավ գիտեր ալիքի անկայուն ու անորսալի անատմիան, գիտեր թափանցել նրա խորունկ իմաստի մեջ: Նա չի վարանել ներկայացնելու այնպիսի կտավներ, որոնցում ալիքը բռնում է ողջ տարածությունը:

Մախոյանը գիտեր նաև խաղաղ ծովի գաղտնիքները: Ուրիշ ոչ ոք չէր կարող նրանից ավելի լավ հաղորդել ծովի թանձրությունն ու խորությունը:

Նա հրաշալիորեն հաղորդում է մեզ սեծովյան փոթորկի սհասարսուռ զգացումը, լուսնկա գիշերվա նուրբ ու մելամաղձոտ տրամադրությունը Միջերկրականի ափին:

Կարոյան Մախոյանի տաղանդը բազմազան է ու արգասավոր: Մշտապես տեսնելու, գեղեցիկը որոնելու տենչով համակված նա անցել է ողջ աֆրիկյան ծովափը, բովանդակ Եվրոպան՝ Ռուսաստան, Սկանդինավյան երկրներ, Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և հոյակապ էսյուդներ արել:

Քիչ են այն նկարիչները, ովքեր քաջածանոթ են ծովի բոլոր գաղտնիքներին: Առավել քիչ՝ որոնք ի գործ են վարպետորեն արտահայտել նրա զարմանալի բազմազանությունը:

Կարոյան Մախոյանն իր հայրենիքի՝ Հայաստանի, մեծ նվիրյալն էր: Նա ոչ մի առիթ բաց չէր թողնում ընդգծելու, որ ինքը հայ է:

Հզոր տաղանդի տեր արվեստագետը, ճակատագրի բերումով, ողջ կյանքն անցկացրեց օտար ափերում: Եվրոպացի արվեստաբանների կարծիքով, հայ ժողովրդի զավակն իր ծովանկարներում արտահայտեց մայր ժողովրդի տրամադրությունները, նրա առնական ոգու ընդվզումները: Նա իր բազմաթիվ գործերով գերազանցեց 20-րդ դարի ծովանկարիչներին:

Կարոյան Մախոյանը մահացավ 1937թ.-ին Նիցցայում: Նա այն սքանչելի

ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ՊՈՆԶԻՎ

ԳԵՆԱԴԻ ԱԼԱՄԻԱ
(ծնվ. 1949թ.)

Լռում էիր...
Ծովի խորքերի նման
Քանու կամակոր հեքին սպասելով:

Լռում էիր...
Գագաթների ծյունների նման
Արևի փաղաքուշ շողին սպասելով:

Լռում էիր...
Թափանցիկ անհունի նման
Հավքերի ուրախ երգին սպասելով:

Բայց ես քեզ տեսա քո լռության մեջ...
Քո դեմքին ծովի ժպիտն էր խաղաղ,
Հայացքիդ մեջ էր ցուլը լեռների,
Զայնիդ մեջ հավքերի դայլայլներ էին
Եվ խորքերն էին կապույտ անհունի:

* * *

Մարդը ցրված է տիեզերքով մեկ
Եվ նա չի կարող ասել՝ ահա ես,
Երբ նա դեռևս մասն է ծովերի,
Երբ նա դեռևս մասն է արևի,
Երբ նա դեռևս մասն է ծաղիկների,
Երբ նա դեռևս մասն է լեռների...

Սակայն հայտնվում է մի օր Սերը մեծ՝
Հավաքում մարդուն,
Եվ ահա մարդը հայտնաբերում է ԵՍ-ն
իր իսկական
Եվ հիմա արդեն այդ մարդու մեջ են
հայտնվում մեկեն

Լեռները բարձրիկ,
Արևը պայծառ,
Ծովն անծայրածիր,
Ծաղիկները բազում:

ԿԱՐԾԻՔ

«Ապրողների մեջ
Լավագույնն են ես»,-
Այսպես մտածեց
Մարդն իր մասին:

«Բնությանը երկրորդ
Մի կյանք տվի ես»,-
Այսպես մտածեց
Մարդն իր մասին:

«Մարդկային ուժից
Հզոր ուժ չկա»,-
Այսպես մտածեց
Մարդն իր մասին:

Բայց համաձայն են
Արդյոք նրա հետ
Ծաղիկը,
Խոտը,
Ծառը կամ այգին...

Զգիտի և չի ուզում իմանալ՝
Ինչ են մտածում նրանք իր մասին:

Թարգմանությունը՝
ՅՈՒՐԻ ՍԱՅԱԿՅԱՆԻ

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐՊԱՆՅԱՆ
Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՆ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպություն:
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Իսահակյան 18: Հեռախոս՝ (+374+10) 25 21 26:
Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.:
Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին:
Արտատպության կամ մեջբերման դեպքում հղումը «Զայն համշենականին» պարտադիր է:
Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:
“ДЗАЙН АМШЕНАКАН” (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ).
Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации
“АМШЕН” (г. Ереван)
Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНИЯ
Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Tel. 25 21 26:
“HAMSHEN” Compatriotic-charitable public organization (Yerevan).
“DZAYN HAMSHENAKAN”. Editor in chief SERGEY VARDANYAN
Tel. (+374+10) 25 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com